

УДК 159.922, 159.928
№ держреєстрації
0115U000806

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
01033 Київ, вул. Паньківська, 2; тел. (044) 288-33-20

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор
Інституту психології
імені Г.С. Костюка
НАПН України
академік С.Д. Максименко

ЗВІТ

ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
«ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ
ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ»
(заключний)

Керівник НДР
завідувач лабораторії
психології обдарованості
кандидат психологічних
наук, професор

О.Л. Музика

2017

Результати цієї роботи розглянуто Вченою радою Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України, протокол № 13 від 26.12.2017

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР
завідувач лабораторії
психології обдарованості,
кандидат психологічних наук,
професор

О.Л. Музыка

Провідний науковий співробітник,
доктор психологічних наук, професор

І.М. Біла

Провідний науковий співробітник,
кандидат психологічних наук, доцент

Д.К. Корольов

Провідний науковий співробітник,
кандидат психологічних наук, доцент

О.О. Музыка

Старший науковий співробітник,
кандидат психологічних наук

Я.Г. Соловей

Науковий співробітник

М.О. Мельник

Науковий співробітник

М.М. Чекрижова

Молодший науковий співробітник

О.С. Нечаєва

Молодший науковий співробітник

М.А. Сніжна

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 50 с.

Об'єкт дослідження: процес становлення обдарованої особистості.

Предмет дослідження: ціннісні детермінанти становлення обдарованої особистості.

Мета дослідження: розробити концепцію ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості.

Методи дослідження: теоретичні (історичний, порівняльний, системні методи аналізу та метод моделювання), емпіричні (методи опитування, інтерв'ю, тестування), методи статистичної обробки емпіричних даних.

Здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості та стан її дослідженості у вітчизняній та зарубіжній науці; *розроблено* структурно-функціональну модель ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості та виявлено зміст системи цінностей як чинника становлення обдарованої особистості на окремих етапах онтогенетичного розвитку; *виокремлено* типологічні особливості ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості залежно від віку і типу обдарованості й розроблено ціннісні засади соціального середовища, сприятливого для розвитку обдарованості.

Упровадження результатів НДР здійснювалося шляхом розміщення в Електронній бібліотеці НАПН України за вказаною НДР та у Google Академії наукових праць, проведення 2 науково-практичних та 9 методологічних семінарів, виступів на масових наукових заходах всеукраїнського та міжнародного рівнів, підготовки і викладання 7 курсів лекцій для студентів ВНЗ та 1 розвивального курсу для дітей дошкільного віку.

Прогнози-припущення щодо розвитку об'єкта дослідження: дослідження аксіогенезу обдарованої особистості в освітньому просторі.

Ключові слова: здібності; детермінація; обдарованість; обдарована особистість; особистісні цінності; потреби; регуляція; референтність; розвиток; становлення; цінності; ціннісна детермінація.

Умови одержання звіту: За договором, 03150, м. Київ, вул. Антоновича, 180, УкрІНТЕІ.

ЗМІСТ

I. Вступ.....	5
II. Основна частина.....	10
Розділ I. Обдарована особистість: ціннісна детермінація становлення та розвитку.....	10
Розділ II. Теоретичні засади та емпіричні підходи до дослідження ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості.....	19
Розділ III. Психологічні засади розвитку здібностей у дошкільному віці.....	23
Розділ IV. Вплив соціальних очікувань на розвиток ціннісної сфери молодших школярів із ознаками інтелектуальної обдарованості.....	27
Розділ V. Становлення особистісних цінностей у підлітків із ознаками образотворчої обдарованості.....	30
Розділ VI. Емоційна спрямованість та інтелектуальні інтенції як чинники становлення обдарованої особистості в ранній юності....	33
Розділ VII. Потребово-ціннісна детермінація становлення музично обдарованої особистості.....	36
Розділ VIII. Психологічні особливості становлення музично обдарованої особистості в студентському віці.....	39
Розділ IX. Ціннісна взаємодія як чинник розвитку професійних здібностей.....	42
III. Висновки.....	45

ВСТУП

Після більш ніж столітніх досліджень обдарованості, які велися здебільшого у напрямку вивчення окремих її складників, видів і форм прояву, сучасна психологія намагається цілісно осягнути отриманий масив розрізнених знань і шукає теоретичні можливості для цього. У цьому зв'язку цілком природно, що носій обдарованості – особистість – привертає увагу дослідників у контексті системного осмислення накопичених даних.

Особистісний підхід до обдарованості пов'язаний з виконанням ряду вимог. По-перше, він має орієнтуватися на виявлення закономірностей взаємодії екстраординарних здібностей та особистісних підструктур в онтогенезі. По-друге, важливо встановити, як саме, якими способами і з допомогою яких механізмів цілісна особистість взаємодіє з чинниками, що впливають на її становлення і розвиток саме як обдарованої особистості, а не «особистості взагалі». По-третє, необхідно знайти такі одиниці дослідження, які можуть репрезентувати обдаровану особистість як цілісність, доступну для психологічного вивчення.

Вибір цінностей як одиниці дослідження обумовлений їх подвійною «суб'єкт-об'єктною» природою, що дає змогу простежити закономірні трансформації каузальних схем особистісного розвитку на континуумі «детермінація – самодетермінація». Г. С. Костюк писав, що психічний розвиток людського індивіда – обумовлений процес і визнання його обумовленості або детермінованості – основа практичного керування ним; правильно розуміти його можна, розглядаючи в єдності з історією людського життя.

Життя людини розгортається у просторі суспільних цінностей. На початкових етапах особистісного розвитку саме вони є тією інстанцією, яка детермінує способи задоволення потреб людини і визначає напрямки розвитку її здібностей. У суспільних цінностях закладено і варіативні можливості особистісного розвитку, і можливості становлення окремих особистісних типів, одним із яких є обдарована особистість. Але, як відомо, особистісний розвиток не обмежений детермінувальним впливом суспільних цінностей. Уже на початкових етапах цього процесу поруч із зовнішніми –

суспільними – чинниками на розвиток особистості починають впливати і внутрішні – особистісні цінності. Це дає підстави для виокремлення двох стадій у генезі особистості: 1) становлення (на цій стадії переважає соціальна ціннісна детермінація); 2) саморозвиток (переважає самодетермінація, в основі якої лежать особистісні цінності).

У психології ще не накопичено достатньо знань, щоб відповісти на питання про те, як ціннісні впливи визначають вибір людини, спрямований на розвиток екстраординарних здібностей, які психологічні механізми сприяють інтеграції цих здібностей в особистісні структури. Особистісно-ціннісна взаємодія з референтними особами може розглядатися як один із таких механізмів. Окрім функції донесення до особи суспільних цінностей, референтна взаємодія виконує ще одну важливу функцію – селекції ціннісних впливів. На людину, що розвиває свої здібності, суспільні цінності впливають не всією своєю сукупністю, а лише тими складниками, що виражені у здібностях, особистісних якостях, соціальних очікуваннях, оцінках і вчинках референтних осіб. З іншого боку, обдарованій особистості властива вибірковість стосовно референтних осіб, яка теж має особистісно-ціннісне підґрунтя. Власне, це й дозволяє досліджувати ціннісні детермінаційні процеси на рівні психологічного, а не соціологічного аналізу.

Особистісні цінності обдарованої людини, які виразно відмінні від цінностей соціального оточення, є характеристиками, що дозволяють зберігати особистісну ідентичність в умовах соціальної взаємодії та впливати на оточення, розвивати його, піднімати на нові рівні. У цьому полягає значення обдарованих людей для суспільства і розвитку цивілізації.

Перед дослідниками стояло непросте завдання: розробити концепцію ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості. З цією метою зроблено аналіз детермінаційних процесів у розвитку особистості; виокремлено стадії у розвитку обдарованої особистості – становлення і саморозвитку; виявлено особливості ціннісної взаємодії обдарованої особистості з референтним оточенням; досліджено особливості ціннісної детермінації розвитку обдарованої особистості в окремих видах діяльності.

Стан впровадження продукції:

Етап впровадження – перший (оприлюднення і розповсюдження продукції серед цільової групи користувачів – 2016 р.) та другий (використання продукції цільовою групою користувачів – 2017-2019 рр.).

Рівень впровадження – всеукраїнський.

Об'єкти впровадження – 14 (органи державної влади та місцевого самоврядування – 3; навчальні заклади – 10 (5 – ВНЗ, 4 – ЗНЗ, 1 – ДНЗ); інші установи, підприємства, організації – 1).

Результати моніторингу впровадження продукції:

Підготовлена наукова продукція оприлюднена і розповсюджена шляхом поширення інформації про результати НДР, опубліковані в 1 монографії, 43 статтях, 13 тезах виступів, і їх розміщення за вказаною НДР в Електронній бібліотеці НАПН України, у Google Академії та ЗМІ, а також експонування продукції на спеціалізованих виставках, що забезпечує широкий доступ до цієї продукції цільової групи користувачів.

Результати дослідження науковців за НДР використовуються в 7 навчальних курсах у вищих навчальних закладах (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київський університет імені Бориса Грінченка, Український Католицький Університет, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського) та розвивальному курсі для дітей дошкільного віку (НВК «Всезнайко»).

Отримано 7 довідок, що підтверджують упровадження результатів НДР «Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості» та укладено 12 угод про співпрацю (з навчальними закладами – 8 угод, органами державної влади та місцевого самоврядування – 3 угоди, організаціями – 1 угода), що передбачають упровадження результатів науково-дослідної роботи лабораторії.

Соціальний ефект упровадження результатів НДР:

Соціальний ефект від упровадження результатів НДР полягає у створенні ціннісно-розвивального середовища, яке в більшій мірі, ніж існуюче, забезпечує розвиток здібностей і їх трансформацію в якісно нове особистісне утворення – обдарованість.

Цільовою групою користувачів продукції є вчителі, викладачі вищої школи, фахівці з управління освітою, керівники різних ланок освіти,

психологи, які працюють в галузі освіти, батьки, студенти, що здобувають педагогічний чи психологічний фах. Результати НДР можуть використовуватися ще впродовж тривалого часу як у галузі освіти, так і в тих галузях, ефективність яких залежить від діяльності обдарованих особистостей.

**Перелік відомостей, що підтверджують достовірність
упровадження результатів НДР:**

Угоди про співпрацю:

1. Навчально-виховний комплекс «Всезнайко» – від 5 грудня 2014 року строком на 5 років.
2. Управління освіти Оболонської районної у місті Києві державної адміністрації – від 28 травня 2015 року строком на 3 роки з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.
3. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова – від 2 грудня 2015 року строком на 2 роки з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.
4. Національний центр «Мала академія наук України» – від 26 травня 2016 року строком на 5 років з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.
5. Український Католицький Університет – від 24 червня 2016 року, безстроковий.
6. Громадська організація «Українська академія акмеології» – від 29 червня 2016 року строком на 5 років з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.
7. Інститут мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка – від 3 жовтня 2016 року строком на 5 років з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.
8. Фізико-математичний ліцей Київського національного університету імені Тараса Шевченка – від 1 грудня 2016 року строком на 5 років з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.
9. Управління освіти Подільської районної у місті Києві державної адміністрації – від 6 січня 2017 року строком на 5 років з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.

10. Комунальний заклад «Бердичівський педагогічний коледж» Житомирської обласної ради – від 10 жовтня 2017 року строком на 5 років з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.
11. Озерненська гімназія Житомирського району Житомирської області – від 10 жовтня 2017 року строком на 5 років з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.
12. Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК» – від 15 листопада 2017 року строком на 5 років з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.
13. Комунальний заклад «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради – від 8 грудня 2017 року строком на 5 років з автоматичним продовженням його дії на такий самий термін за відсутності заяви від однієї зі сторін.

Довідки про упродовження:

1. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
2. Навчально-виховний комплекс «Всезнайко» – від 15 червня 2017 року.
3. Інститут мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка – від 22 червня 2017 року.
4. Комунальний заклад «Бердичівський педагогічний коледж» Житомирської обласної ради – від 2 листопада 2017 року.
5. Озерненська гімназія Житомирського району Житомирської області – від 3 листопада 2017 року.
6. Комунальний заклад «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради.
7. Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК» – від 17 листопада 2017 року.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Розділ I. ОБДАРОВАНА ОСОБИСТІТЬ: ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

1.1. Генеза обдарованої особистості: становлення та розвиток

Останнім часом намітилася тенденція застосовувати до аналізу особистості термін «становлення», яке розглядається як перманентний процес, що не має завершення, оскільки особистість бачиться як відкрита система, що розвивається безперервно. Якщо доцільність застосування цього підходу до «особистості взагалі» не викликає сумнівів, то у тих випадках, коли аналізуються окремі типи особистості, зокрема обдарована особистість, є вагомими аргументи для розгляду становлення як певного етапу в розвитку, що характеризується досягненням особистістю відповідності всім критеріям обдарованості і переходом у нову якість.

Процес, у результаті якого особистість постає як довершена цілісність, як окремих психологічний тип зі сформованими типологічними ознаками, які притаманні саме обдарованій особистості, можна означити як *процес становлення обдарованої особистості*.

На основі результатів багаторічних досліджень нами було виокремлено такі типологічні ознаки обдарованої особистості:

- 1) найвищий рівень розвитку здібностей і, відповідно, найвищі (абсолютні чи у порівнянні з віковими нормами) досягнення в певній галузі діяльності;
- 2) ціннісне ставлення людини до власних здібностей як до основи особистісної ідентичності;
- 3) спрямованість на саморозвиток;
- 4) творча спрямованість особистості;
- 5) внутрішня (суб'єктно-ціннісна) саморегуляція.

Кожна з цих ознак, взята окремо, є необхідною, але недостатньою умовою для ідентифікації особистості як обдарованої. І лише всі разом, у системній взаємодії, вони характеризують особливий психологічний тип – обдаровану особистість.

Після завершення стадії становлення динамічні процеси в особистості не припиняються. Обдарована особистість продовжує розвиватися, кількісно змінюючи окремі свої характеристики, зв'язки між ними, і навіть набуває нових, але при цьому не втрачає і не змінює своєї основної якості – не

перестає бути обдарованою особистістю.

Трансформації принципу детермінізму. Види детермінізму. На розвиток радянської психології вплинуло протиставлення зовнішніх (О. М. Леонт'єв) та внутрішніх (С. Л. Рубінштейн) детермінаційних джерел. Г. С. Костюк провідну роль у координації зовнішніх і внутрішніх впливів відводив особистості. «Особистість постає у цьому взаємозв'язку зовнішнього і внутрішнього як цілісна сукупність внутрішніх умов, яка сформована під впливом середовища й обумовлює ефект кожного нового впливу на неї, зокрема й педагогічного. Цей ефект залежить не тільки від даної ситуації, а й визначається історією попереднього розвитку особистості» [2, с. 60].

Ті сторони ціннісної детермінації, що пов'язані з впливом суспільних цінностей на становлення обдарованої особистості, цілком можуть бути реконструйовані з допомогою холархічної моделі детермінації, яка дозволяє аналізувати ціннісну взаємодію особистості і холонів – соціальних спільнот, що входять до інших, більших спільнот, а ті, в свою чергу, до ще більших. Реципрокна модель детермінації придатна для аналізу ціннісного розвитку обдарованої особистості у взаємодії з контактним і референтним оточенням. Для вивчення процесів становлення і саморозвитку особистості взагалі, і обдарованої особистості зокрема, винятково продуктивною видається синергетична детермінаційна модель. Вона необхідна для аналізу ймовірнісних процесів, які відбуваються в точках переходу обдарованої особистості від стадії становлення до стадії саморозвитку, від процесів соціальної ціннісної детермінації до самодетермінації. Особистісні цінності-атрактори можуть розглядатися як такі складники ціннісної свідомості обдарованої особистості, що регулюють її саморозвиток.

1.2. Потребова природа цінностей

Потреби і цінності обдарованої особистості. Взаємодія соціальних і особистісних цінностей відбувається в процесі задоволення людиною її потреб.

Загальний механізм розвитку потребової сфери окреслив Г. С. Костюк: «У діяльності потреби людини не тільки задовольняються, а й збагачуються. Виникають вищі потреби, спочатку матеріальні, а згодом і духовні» [2, с. 446]. Діяльність обдарованої особистості із задоволення потреби завжди пов'язана не лише з використанням уже існуючих здібностей, а й із їх

розвитком.

Загальну модель зростання потреб у взаємозв'язках зі здібностями та особистісними цінностями представлено на рис.1.2.1.

Здібності є водночас «інструментом» для задоволення потреб і особистісною цінністю обдарованої людини. Вони, безумовно, є змістами свідомості і беруть активну участь у проектуванні саморозвитку особистості.

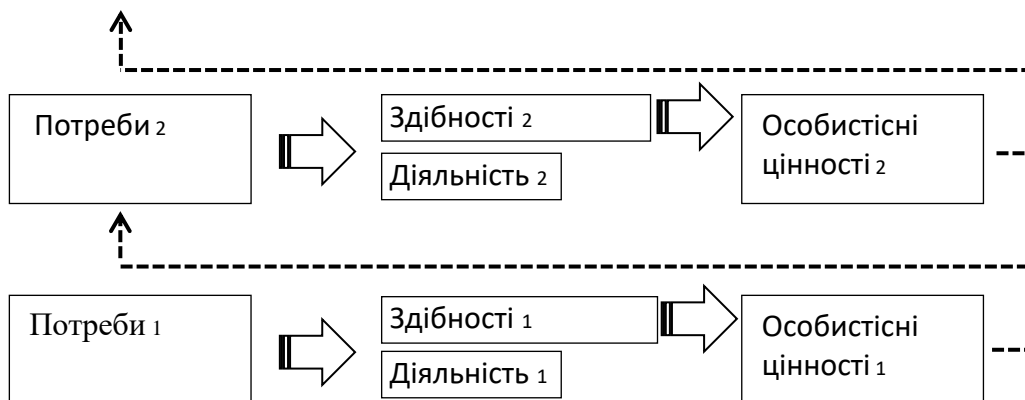

Рис. 1.2.1. Зростання потреб як результат розвитку здібностей та особистісних цінностей обдарованої особистості

«Здібності – це внутрішній динамічний ресурс саморозвитку, що базується на індивідуально своєрідному поєднанні особистісних властивостей і полягає: 1) у здатності суб'єкта вирішувати ситуаційні й життєві завдання з допомогою ефективних діяльностей; 2) в усвідомленій спроможності набувати цієї здатності» [5, с. 230].

Результати рефлексії діяльнісних, емоційних і соціальних компонентів задоволення потреби інтегруються у ціннісний досвід людини у вигляді особистісних цінностей. У свою чергу особистісні цінності змінюють зміст потреби, збагачують її знаннями про відпрацьовані, актуальні та можливі способи її задоволення, а відтак дозволяють підняти рівень домагань при постановці нових цілей.

Класифікація потреб обдарованої особистості. Логічно припустити, що певні психологічні типи, серед них і обдарована особистість, мають виразні відмінності у структурі потребової сфери. Аналіз наукових джерел показує, що особистісні потреби обдарованих людей поділяються на *соціальні (у визнанні), когнітивно-творчі (пізнавальна потреба, потреби у розвитку та у творчості), екзистенційні (потреби у суб'єктності, у самоідентичності, у сенсі життя та духовні потреби)*.

Теоретичний аналіз показує, що потребова сфера обдарованої людини, її особливості і динаміка є підґрунтям для виникнення специфічних для цього типу особистості цінностей, які, зрештою, і стають внутрішніми психологічними регуляторами особистісного саморозвитку.

1.3. Концептуальні засади ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості

Поняття про особистісні цінності. Поняття цінностей є залежним від методологічного плюралізму і в різних дослідженнях наповнюється різним змістом і, відповідно, наділяється різними детермінаційними властивостями. Можна виокремити такі найпоширеніші підходи до цінностей і відповідних означень, в яких відображено окремі аспекти ціннісної детермінації: 1) у філософії цінності – це об'єктивно-суб'єктивне відношення, що відображає значимість, цінність для людини окремих предметів, явищ, ідей, уявлень та інших утворень як матеріальної, так і духовної природи; 2) у соціології та соціальній психології ціннісні орієнтації – соціальні цінності, що поділяються особистістю і стають для неї цілями життя й основними засобами їх досягнення, є важливими регуляторами соціальної поведінки індивідів; 3) у персонології особистісні цінності – усвідомлені головні смисли життя.

Якщо ж підійти до ціннісної сфери обдарованої людини не з боку соціальних впливів, як це найчастіше робиться, а з боку особистості, її внутрішніх потреб, то особистісні цінності можна розглядати як певне когнітивне утворення, як результат осмислення особистістю досвіду власного розвитку – з одного боку, і як смислову основу планування майбутнього – з іншого. Задля уникнення термінологічних непорозумінь, такий підхід до особистісних цінностей вимагає означення предмету досліджень. **Особистісні цінності** – це сформовані в процесі вирішення життєвих завдань і закріплені в ціннісному досвіді людини уявлення про морально-етичні межі й індивідуальні інструментальні засоби для задоволення особистісних потреб.

Особистісно-ціннісна взаємодія як психологічний механізм становлення обдарованої особистості. Очевидно, що основні психологічні особливості обдарованих людей, такі як ціннісне ставлення до здібностей як до основи особистісної ідентичності, виникають і функціонують у процесі їхньої ціннісної взаємодії з соціальним оточенням. У цьому зв'язку видається

перспективною концепція реципрокної взаємодії, розроблена А. Бандурою: 1) особистість, включена в таку взаємодію, розглядається як динамічна система, що змінюється і розвивається в кожному акті реципрокної інтеракції; 2) особистість розглядається як суб'єкт власного розвитку, оскільки реципрокна взаємодія передбачає не лише зовнішні впливи на особистість, а й впливи особистості на осіб чи на групи, що впливають на неї [1].

Однією з умов прийняття суб'єктом групових цінностей є його переконаність в їх справедливості, правильності, валідності. У відповідності з концепцією Л. Фестінгера, суб'єктивної валідності особа досягає шляхом тестування фізичної і соціальної реальності. Теорія соціального порівняння, суть якої викладається Д. Тернером, дає можливість виокремити передумови і критерії вибору обдарованою особистістю референтних осіб для соціальної валідації:

- 1) «люди мають потребу в оцінці своїх суджень і здібностей;
- 2) ...чим менш однозначна і структурована об'єктивна реальність, тим частіше люди віддають перевагу процесам соціального порівняння над методами тестування фізичної реальності;
- 3) ...чим більше судження і здібності оточення схожі на судження і здібності людини, тим більше це оточення підходить на роль референтної групи. Людина не порівнює себе з тими, хто надто відрізняється від неї самої;
- 4) чим більше здібності і судження людини відповідають здібностям і судженням тих, з ким вона себе порівнює, тим точніша й коректніша інформація, яку дає це порівняння...;
- 5) чим сильніша потреба людини в оцінці власних суджень, тим більше вона схильна до зменшення різниці між собою й ними (тобто вона рухається в бік референтної групи...). Якщо йдеться про порівняння здібностей, то подібна ситуація веде до виникнення змагальних тенденцій: у людини з'являється бажання бути трохи кращою, ніж інші» [10, с. 44-45].

Варто погодитися з думкою Д. О. Леонтьєва про те, що носієм суспільних цінностей для особистості є референтна група. Таким чином, можна стверджувати, що ціннісна взаємодія найінтенсивніше відбувається в колі референтних осіб, що дозволяє розглядати її на рівні взаємовпливів

особистісних цінностей. Загальна модель особистісно-ціннісної взаємодії представлена на рис.1.3.1.

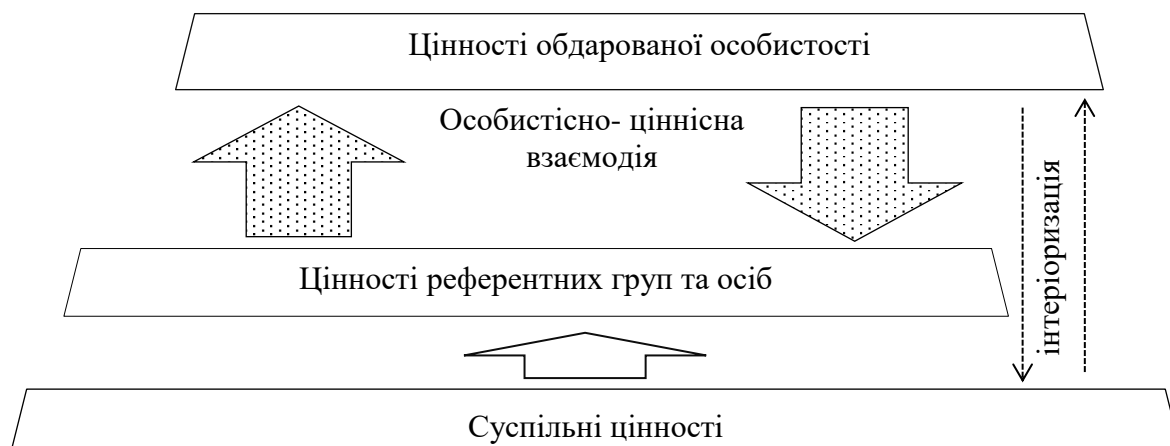

Рис. 1.3.1. Особистісно-ціннісна взаємодія у ціннісному розвитку обдарованої особистості

На етапі становлення (набуття людиною всіх ознак, які притаманні обдарованій особистості) для особистісно-ціннісної взаємодії характерне асимілювання тих груп соціальних цінностей, які підтримують розвиток обдарованості. Для обдарованої особистості важливо в процесі взаємодії з референтним оточенням зі всього обсягу суспільних цінностей орієнтуватися на ті, що стосуються способів задоволення соціальних і когнітивно-творчих потреб (у визнанні, у пізнанні, у розвитку, у творчості). На етапі становлення формуються особистісні цінності, пов'язані з престижем діяльності, в якій розвиваються здібності, з високими стандартами діяльності, з усвідомленням власних інтелектуально-пізнавальних можливостей, з усвідомленням можливостей розвитку власних здібностей, з особистісною спрямованістю на творчість [6].

На етапі власне розвитку ціннісна взаємодія обдарованої особистості спрямовується на підтримання особистісних цінностей, пов'язаних з реалізацією потреби в суб'єктності, у збереженні власної ціннісної ідентичності та усвідомленням сенсу життя і долученості до духовних цінностей.

Включення референтних стосунків особистості до аналізу процесів, пов'язаних із взаємодією соціальних та особистісних цінностей, дозволяє розглядати особистісно-ціннісну взаємодію як механізм становлення

обдарованої особистості. **Особистісно-ціннісна взаємодія** – це форма референтних зв'язків, у результаті яких відбувається реципрокний взаємовплив і соціальна валідизація, ціннісний обмін і взаємна ціннісна підтримка особистісних цінностей суб'єктів та здійснюється становлення й ціннісний розвиток обдарованої особистості.

На основі проведеного вище аналізу розроблено модель ціннісної детермінації становлення та розвитку обдарованої особистості (рис.1.3.2.).

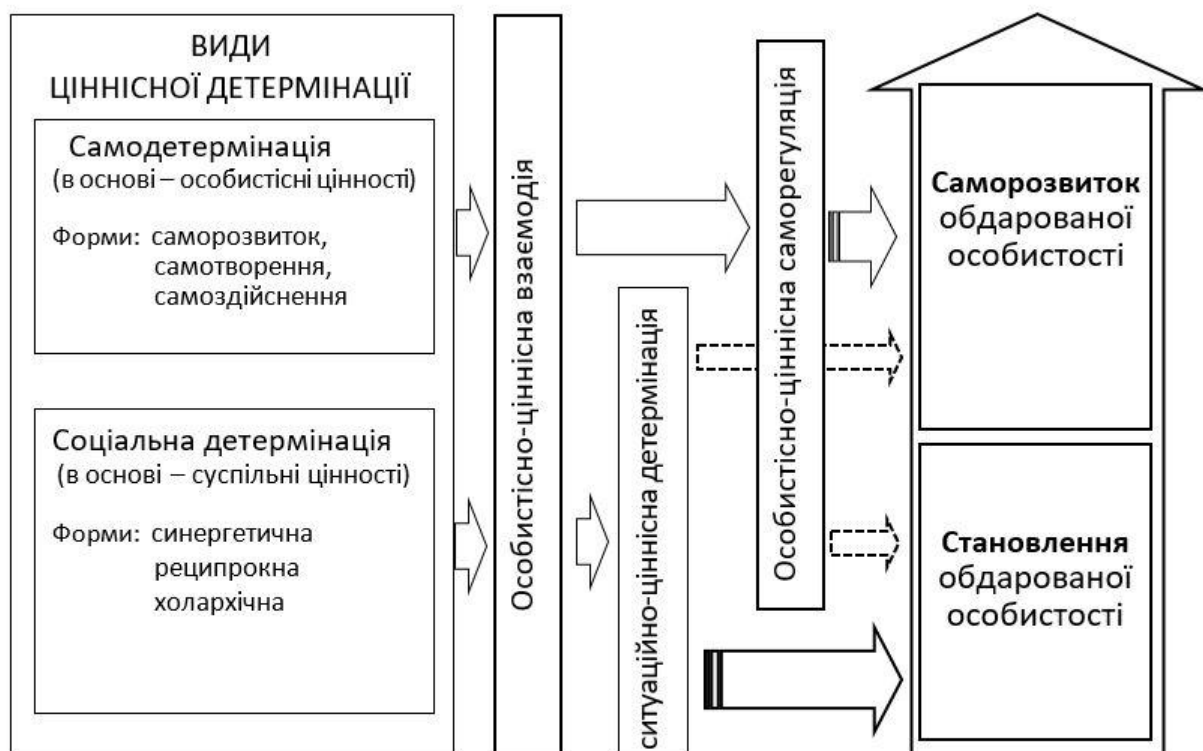

Рис.1.3.2. Модель ціннісної детермінації становлення та розвитку обдарованої особистості

Залежно від зовнішньої чи внутрішньої локалізації ціннісних критеріїв, від того, які цінності регулюють розвиток обдарованості: соціальні чи особистісні, можна виокремити два види ціннісної детермінації (соціальна детермінація і самодетермінація) і відповідні стадії генези обдарованої особистості (становлення обдарованої особистості і саморозвиток обдарованої особистості). Варто зазначити, що ситуаційно-ціннісна детермінація хоча й переважає на стадії становлення, але продовжує діяти й на стадії саморозвитку обдарованої особистості, в основному в тих випадках, які не розцінюються обдарованими людьми як значимі. Подібна тенденція притаманна і особистісно-ціннісній саморегуляції: базуючись на ще нестабільних особистісних ціннісних уявленнях, вона частково починає діяти

ще на стадії становлення обдарованої особистості.

Ціннісна детермінація становлення та розвитку обдарованої особистості – це двостадійний, оснований на специфічних для обдарованої особистості детермінаційних схемах процес, у ході якого здійснюється ситуаційно-ціннісна детермінація і особистісно-ціннісна регуляція особистісного саморозвитку.

Ситуаційно-ціннісна детермінація особистісного розвитку, що пов'язана із орієнтацією на вимоги життєвої ситуації, соціальні норми та очікування, є важливою ланкою на етапі становлення обдарованої особистості. Ціннісні параметри соціальної ситуації розвитку дають особистості еталони для наслідування, мотивувальні емоційно забарвлені враження, стандарти виконання діяльності.

Особистісно-ціннісна регуляція особистісного розвитку характерна для обдарованих людей, які регулюють власний розвиток, керуючись, здебільшого, стійкими внутрішніми ціннісними критеріями, основаними на особистісних цінностях.

1.4. Вимоги до організації емпіричного дослідження ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості. З огляду на те, що об'єктом емпіричного дослідження є не «особистість взагалі», а особливий психологічний тип – обдарована особистість, вивчення ціннісних детермінант її становлення має бути спрямоване в першу чергу на виявлення характеристик, які: 1) є спільними для обдарованих особистостей; 2) відрізняють обдарованих людей від решти; 3) пов'язані з особливостями розвитку окремих видів обдарованості.

При плануванні емпіричних досліджень доцільно паралельно вивчати обдарованих особистостей, осіб із ознаками обдарованості та осіб, які не проявляють таких ознак. Терміном «особи з ознаками обдарованості» позначаються діти, учні й студенти з яскраво вираженими окремими, ізольованими показниками здібностей, креативності, мотивації тощо, які при цьому ще не проявилися у надвисокій результативності діяльності, або якщо й проявлялися, то лише епізодично. Паралельні дослідження осіб, які не проявляють ознак обдарованості, необхідні для того, щоб відрізнити психологічні показники, які регулюють розвиток обдарованої особистості, від інших, тих, що не мають відношення до цього процесу.

Емпіричне вивчення становлення обдарованої особистості має

спрямовуватися на пошук ціннісних детермінант, завдяки яким особи з ознаками обдарованості змогли б стати повноцінними обдарованими особистостями. Цього можна досягти завдяки ретроспективним дослідженням розвитку обдарованої особистості на тих чи інших вікових етапах, що спрямовані на реконструкцію психологічних механізмів, за допомогою яких відбулися перетворення окремих кількісних показників особистісних властивостей у нову якість – обдаровану особистість. Отримані дані і віднайдені психологічні механізми розвитку обдарованої особистості можна використати для оцінки перспектив розвитку осіб із ознаками обдарованості і для створення розвивальних програм.

Список використаних джерел

1. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
2. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
3. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 575 с.
4. Леонтьев Д. А. Психология смысла: Природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд., испр. – М.: Смысл, 2003. – 486 с.
5. Музика О. Л. Співвідношення здібностей та обдарованості: суб'єктно-ціннісний підхід / О. Л. Музика // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т.ХІІ: Психологія творчості. – Випуск 17. — К.: Вид-во «Фенікс», 2013. – С.223-233.
6. Музика О. Л. Ціннісна детермінація становлення та розвитку обдарованої особистості / О. Л. Музика // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. – Випуск 11. – Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – С. 6-19.
7. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі: колективна монографія / За ред. С. Д. Максименка. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 400 с.
8. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості: монографія / За ред. Н. В. Чепелевої. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.
9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
10. Тернер Дж. Социальное влияние / Джон Тернер. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.
11. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Леон Фестингер. – СПб.: Речь, 2000. – 320 с.

РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ЕМПІРИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Напрями дослідження цінностей обдарованої особистості в світовій психології

Проведений теоретичний аналіз дає можливість виділити в північноамериканській та європейській психології ряд підходів до розгляду проблеми. Найчастіше увага підхід зосереджується на моральній відповідальності дорослих обдарованих. Вказується, що останні мають значно більший вплив, ніж пересічні особи на долю інших людей, людства загалом.

Інший аспект розгляду проблеми – емоційно-ціннісні особливості обдарованих осіб. До них відносять якості, характерні для багатьох обдарованих: прискорений моральний розвиток, загострену увагу до моральних проблем, сенситивність, глибину емоцій, емпатійність.

Д. Ловескі зазначає, що асинхронність розвитку обдарованих дітей проявляється не лише в різних рівнях когнітивної, емоційної та соціальної зрілості, але емоційна та соціальна зрілість можуть варіювати залежно від ситуації та її учасників. Одна й та сама дитина може бути емпатійною та альтруїстичною в одній ситуації, егоїстичною та байдужою – в іншій [6].

Другий напрям аналізу – порівняння моральних чеснот обдарованих та пересічних осіб. Деякі автори вважають, що обдаровані більш моральні. Дж. Фріман стверджує, що ця ідея розповсюдилася після робіт Ф. Гальтона, який у 1869 р. у роботі «Спадкові дослідження геніальності» вперше емпірично обґрунтував цей зв'язок [5]. І тепер більшість західних дослідників найбільш відмітною характеристикою обдарованих у ціннісно-моральній сфері вважають їх розвинуту здатність до морального судження [4].

У зовсім іншому вигляді ідея про зв'язок таланту та моралі з'являється в концепції самоактуалізованої особистості А. Маслоу. Останній писав про незалежність самоактуалізованих осіб у моральних переконаннях, вважав, що їхні моральні принципи більшою мірою відображають властиву їм своєрідність, ніж прийняті в суспільстві етичні норми. Хоча самоактуалізовані люди мають багато спільного, одночасно кожен із них абсолютно індивідуальний. Кожного можна назвати індивідуалістом, проте кожен одночасно є глибоко соціальною особистістю, яка ототожнює себе з усім людством [3].

Отже, за результатами аналізу робіт північноамериканських та європейських дослідників можна виділити такі напрями вивчення зв'язку обдарованості та ціннісної сфери особистості: моральна відповідальність обдарованих дорослих; морально-ціннісне виховання обдарованих дітей; етична обдарованість та етичне лідерство; емоційно-ціннісні особливості та особистісні якості, що супроводжують обдарованість; зв'язок обдарованості

та моральності в дорослих та дітей. Українські та російські дослідники вивчали також цінності обдарованої особистості, але отримані результати мають досить суперечливий характер і їх важко класифікувати.

2.3. Результати вивчення взаємозв'язку особистісних цінностей та прояву обдарованості

Із погляду гуманітарної парадигми в психології вивчати людину як особистість можна лише через діалог із нею, в бесіді рівних, в бесіді двох особистостей. При обстеженні методом глибинного інтерв'ю однорідної сукупності індивідів, що не утворюють соціальної структури, за С. О. Белановським, можуть використовуватись різні методи формування вибірки.

1. Простий випадковий відбір. Використовується в тих випадках, коли необхідно зафіксувати природний хід думок або уявлень респондентів.

2. Опитування непересічних осіб. Непересічними людьми в даному випадку вважають тих, хто виділяється із загальної маси своїм розумом та здібностями, а також професійними досягненнями.

3. Опитування доступних респондентів. Цікаві для дослідника особи можуть бути важкодоступними або дуже зайнятими. У цьому випадку потрібну інформацію можна отримати від менш інформованих, але більш доступних респондентів.

Успішне проведення інтерв'ю вимагає від інтерв'юєра розвинених комунікативних умінь, у першу чергу вмінь активного слухання. І. Атватер розрізняє чотири види рефлексивних відповідей: з'ясування, перефразування, відображення почуттів та резюмування.

С. О. Белановський вказує, що типова тривалість інтерв'ю складає від сорока хвилин до двох годин. Це свого роду «природна» послідовність, яка мало залежить від логічного обсягу теми та потрібної глибини її розкриття, а визначається балансом між бажанням досліджуваного продовжити бесіду і конкурентним цьому бажанням зростанням почуття втоми та тривоги з приводу інших справ, які через інтерв'ю залишаються невиконаними [1]. Проте логічний обсяг теми все ж таки впливає на тривалість інтерв'ю. Якщо він невеликий, бесіда може тривати 10-15 хвилин.

С. Квале виділяє ряд позицій розуміння інтерв'ю, на основі яких можлива його інтерпретація.

1. Розуміння з позицій респондента. Інтерпретація – це конденсоване відтворення смислу висловлювань співрозмовника в інтерв'ю з його власного погляду – так, як його зрозумів дослідник.

2. Критичне розуміння з позицій здорового глузду. Інтерпретації можуть бути ширшими, ніж просто думка співрозмовника, можуть відображати критику висловлювань, зосереджуватись на особистості співрозмовника.

3. Теоретичне розуміння. Вписує сказане співрозмовником в певний концептуальний контекст [2].

Вибірка дослідження складала 37 осіб (11 чоловіків та 26 жінок) – студенти 2-4 курсів різних спеціальностей (соціологія, історія, філологія, економіка, радіофізика) Київського національного університету імені Тараса Шевченка, та 5 осіб віком 35-45 років, що мають особливі професійні досягнення в галузі інформаційних технологій та працюють у глобальних компаніях, зокрема, в Європі та США.

Інтерв'ювання проводилось у формі індивідуальної бесіди, тривалістю до однієї години. Більшість інтерв'ю було записано на диктофон, інші – занотовувались інтерв'юером.

Базові запитання для дослідження цінностей обдарованої особистості методом інтерв'ю:

1. Розкажіть про себе, яка Ви людина?
2. Розкажіть про головні види Вашої активності, напрямки самореалізації. Чому Ви більше за все приділяєте часу та зусиль? Наскільки це для Вас значуще?
3. Як давно це так? Як було раніше?
4. Що для Вас в житті важливо? Розкажіть про свої цінності.
5. Що Ви думаєте про важливість досягнень? Визнання іншими? Саморозвитку? Продуктивного життя, створення чогось? Пізнання? Творчості? Свободи та незалежності?
6. Як формувались Ваші цінності? Як Ви до цього прийшли?
7. Хто та що спричинили вплив на формування Ваших поглядів та цінностей?
8. Хто є для Вас взірцем? Чия думка для Вас найбільш важлива?
9. Як Ви бачите своє майбутнє в ідеалі, який реалістичний прогноз?
10. Які головні проблеми в Вашому житті?

Теоретичний аналіз та матеріали емпіричного дослідження дозволяють виділити шість типів життєвої активності, що внутрішньо пов'язані з орієнтацією на конкретні особистісні цінності і можуть розглядатися в контексті ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості.

Емоційно насичений спосіб життя передбачає орієнтацію на цінності нових яскравих вражень, емоційного комфорту, приємного спілкування, популярності. Одночасно знижується цінність наполегливої планомірної роботи, напружених внутрішніх пошуків.

Орієнтований на комфорт спосіб життя також не передбачає додання зовнішніх та внутрішніх труднощів, максимальної мобілізації власних сил для розвитку. Провідні цінності – матеріальні статки, соціальні зв'язки, зручні оточення та види занять.

Різноспрямований спосіб життя відрізняється відсутністю чітко визначеного вектора життєдіяльності. Цінності можуть декларуватися дуже різні, але вони не є системотвірними для особистості. Цей спосіб життя може бути етапом у розвитку особистості, коли вона ще не знайшла себе.

Утилітарний спосіб життя передбачає раціональне використання

власних життєвих ресурсів задля досягнення максимальної адаптивності. Економія зусиль та орієнтація на перевірені рішення найбільше заважають прояву обдарованості представника цього типу.

Представники *орієнтованого на роботу способу життя* переважну частину зусиль спрямовують на продуктивну діяльність, яка є основним джерелом задоволення. На першому плані знаходяться цінності роботи, досягнень, продуктивності, самореалізації та саморозвитку. Багато представників цього типу високо цінують творчість та пізнання.

Сфокусований на змісті діяльності спосіб життя передбачає спрямування переважної частини життєвої енергії та часу в професійну діяльність, яка водночас є основним життєвим захопленням. Наперед виходять цінності пізнання, створення чогось нового, розвитку та саморозвитку.

У межах проаналізованих типів взаємозв'язок особливих досягнень та особистісних цінностей свідчить про важливу роль останніх в регуляції життєдіяльності обдарованої особистості. Зокрема, встановлено зв'язок продуктивної інтелектуальної діяльності, що розглядається як головна ознака обдарованості, з цінностями пізнання, наполегливої роботи, створення нового, корисного, розвитку та саморозвитку. Маркером успішності руху в зазначеному напрямку для особистості такого типу є досягнення та визнання в сфері провідної діяльності.

Список використаних джерел

1. Белановский С. А. Глубокое интервью / Сергей Александрович Белановский. – М.: Никколо, 2001. – 320 с.
2. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. – М.: Смысл, 2003. – 301 с.
3. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / Абрахам Гарольд Маслоу. – М.: Питер, 2011. – 351 с.
4. Chovan W. Moral reasoning and personality components in gifted and average students / W. Chovan, N. L. Freeman // *Perceptual and Motor Skills*. – 1993. – Vol. 77. – № 2. – P. 1297-1298.
5. Freeman J. Morality and Giftedness / Joan Freeman // *The Routledge International Companion to Gifted Education* / [ed. T. Balchin, B. Hymer, D. Mathews]. – London, NY: Routledge, 2008. – P. 141-148.
6. Lovecky D. V. Moral Sensitivity in Young Gifted Children / Deirdre V. Lovecky // *Morality, Ethics, and Gifted Minds* / [ed. Don Ambrose D., Cross T.]. – London, NY: Springer Dordrecht Heidelberg, 2009. – P. 161-177.

РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІСІ

3.1. Структурна модель розвитку здібностей

Здібності, як індивідуально-психологічні характеристики та індикатори обдарованості, завжди привертали увагу дослідників. У їх вивченні, як зазначає О. О. Мелік-Пашаєв, відразу виокремилися дві лінії. Так, перші дослідники індивідуальних відмінностей (В. Штерн, О. Ф. Лазурський та інші) надавали перевагу вивченню здібностей у тісному зв'язку зі схильностями до тієї чи іншої діяльності. Дещо пізніше з'явилася тенденція оцінювати здібності за наявними досягненнями, за результатами тестових обстежень або за допомогою дослідження мозкової діяльності [3].

Загалом, у понятті здібностей традиційно виділяються три основні ознаки:

- індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої;
- індивідуальні особливості, які мають відношення до успішності виконання певної діяльності або кількох діяльностей;
- індивідуальні особливості, які не зводяться до знань, умінь та навичок [4].

На думку Б. М. Теплова, здібності за своєю суттю є поняттям динамічним, що існує тільки у розвитку. Кожна здібність змінюється, набуває якісно іншого характеру в залежності від наявності та ступеня розвитку інших здібностей.

Структура здібностей розглядалася у контексті вивчення творчих здібностей, які визначають успішність у конкретних видах творчості: технічній (В. О. Моляко, П. М. Якобсон), музичній (Б. М. Теплов), математичній (В. А. Крутецький), образотворчій (О. О. Мелік-Пашаєв, З. М. Новлянська) тощо, а також загальних творчих здібностей, від яких залежить успішність у багатьох видах діяльності (Д. Б. Богоявленська, Л. А. Венгер, Н. С. Лейтес, І. Я. Лернер, О. М. Лук, Я. О. Пономарьов та ін.).

Наразі представлений аналіз наукових теорій дає нам підстави для побудови саме такої теоретико-структурної моделі розвитку здібностей, що враховує інтегративну, багатомірну будову здібностей та закономірності їх онтогенезу (див. рис. 3.1.1.).

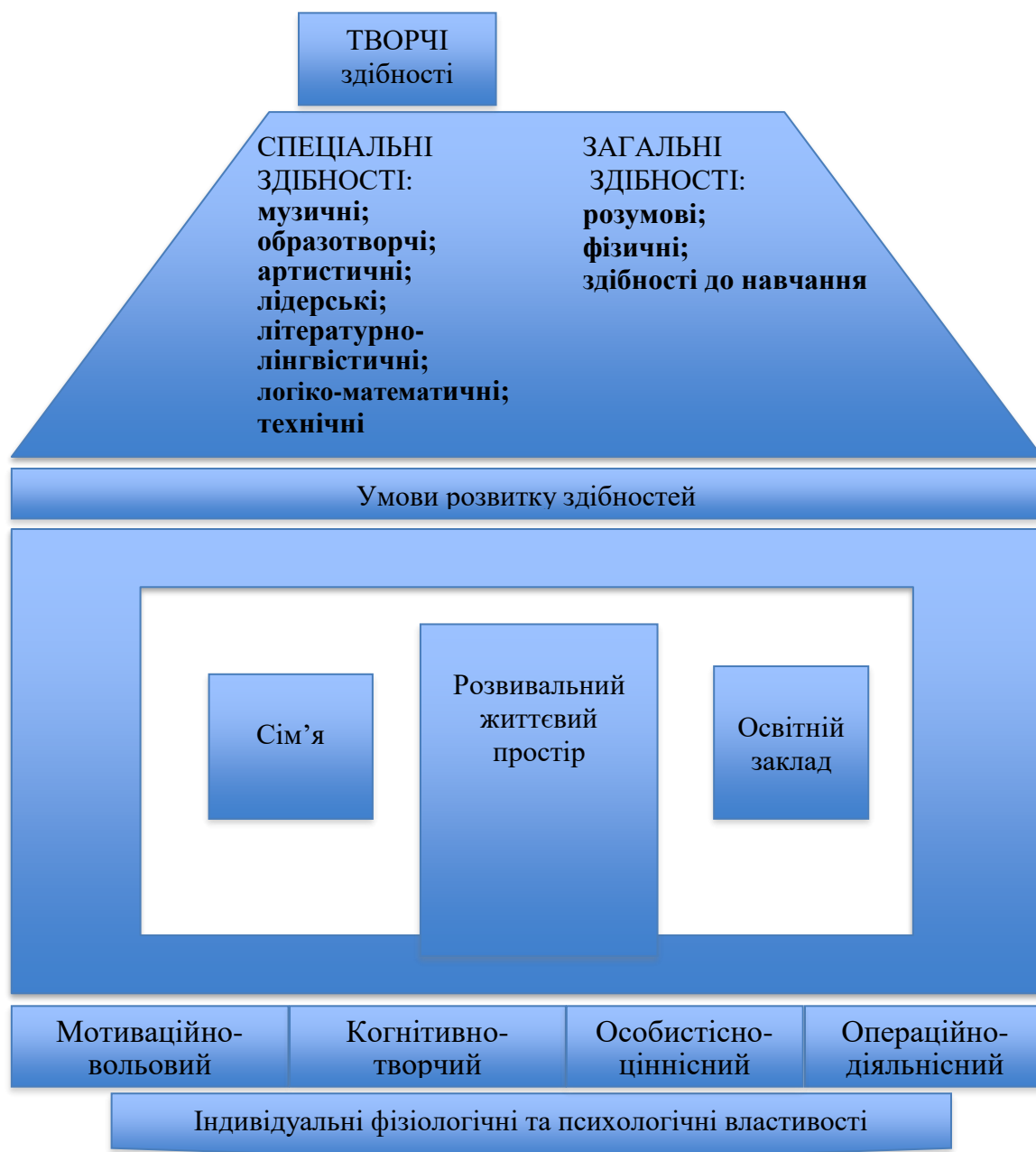

Рис. 3.1.1. Модель розвитку здібностей

3.2. Діагностика здібностей у дошкільному віці

Невід'ємною частиною навчально-виховного процесу має стати різностороння психологічна діагностика, яка використовується для побудови індивідуальних планів, програм супроводу навчально-виховного процесу, розвитку здібностей, особистісного становлення дитини.

Орієнтиром у діагностичній процедурі є розроблена нами структурна модель розвитку здібностей, яка включає мотиваційні, ціннісні, когнітивні й операційні компоненти, що відповідає динамічній, інтегративній природі

здібностей, їх багатомірності та вибудовується на базисі здібностей – фізіологічних і психічних властивостях [2].

Найбільш ефективним діагностичним методом у дошкільному віці є спостереження за дитиною у різних видах діяльності та запис життєвих спостережень. Аналіз продуктивної діяльності теж проєктивно виявляє специфіку інтересів та здібностей дітей.

Для діагностики продуктивної діяльності дітей ефективною є методика незавершених речень. Вивчаючи здібності дітей, варто використовувати й стандартизовані тести для вивчення розумового розвитку дітей, наприклад тест Стенфорда-Біне, тести для діагностики пізнавальних процесів та творчих здібностей [1]. Дієвим методом діагностики здібностей є також метод експертної оцінки, який передбачає оцінку дітей батьками, вихователями, іншими спеціалістами-педагогами.

Отримані результати доповнюються балами за шкалою базових характеристик здібностей (модифікація шкали Дж. Рензулі) дитини, зокрема в пізнавальній, мотиваційній, творчій, емоційно-вольовій та операційній сферах. Оцінка відображає частоту та ступінь прояву кожної з характеристик у дитини. Бали сумуються за окремими шкалами й визначається їх загальний рейтинг (табл. 3.2.1.).

Таблиця 3.2.1.

Результати вивчення характеристик дошкільників за шкалою рейтингу базових характеристик здібностей

№	І.П.	Вік	Пізнавальна	Мотиваційна	Творча	Емоційно-вольова	Операційна
1.	Дарина П.	3	2,4	3,2	2,1	3,3	3,3
2.	Катерина К.	3	2,8	3,6	3	3	2,3
3.	Злата Ш.	3	3,4	1,4	2,6	2,3	2,3
4.	Єва П.	4	3,2	2,2	3,3	2,8	2
5.	Влад Ш.	5	4	1,6	3,1	3	3
6.	Аня І.	5	2,8	2,4	2,3	3,3	3,7
7.	Микола П.,	5	3,4	2,8	2,4	3,3	3
8.	Софія Д.,	6	3,2	2,4	3,3	3,3	4
9.	Володимир К.,	6	2,4	2,8	3,1	3,7	2,7
10.	Богдан Н.	7	2,6	2,8	3	3,7	2,7

Вивчення характеристик здібностей дітей не лише діагностує зрілість їх базових компонентів, а й орієнтує на їх зростання.

Використання комплексу описаних діагностичних методів забезпечує якісну ідентифікацію здібностей на початковому етапі онтогенезу та

врахування передумов їх розвитку, а також створює умови для їх психолого-педагогічного моніторингу.

Отже, аналіз досліджень проблеми здібностей дозволив побудувати модель розвитку здібностей, яка враховує закономірності особистісного розвитку дитини та передбачає супровід, підтримку становлення її здібностей. Модель, що включає мотиваційні, ціннісні, когнітивні та операційні компоненти, відображає динамічну, інтегративну природу здібностей, їх багатомірність та враховує базису здібностей – фізіологічні і психічні властивості.

За сприятливих умов ціннісної взаємодії у різних видах діяльності та наявності розвивального середовища здібності дитини формуються найбільш продуктивно і стають основою для розвитку обдарованої особистості. Модель розвитку здібностей дитини, яка поєднує алгоритмічність та творчість, задовольняє вимоги технологічного підходу і визначає критерії діагностики та орієнтири розвитку здібностей в онтогенезі.

Процедура ідентифікації здібностей у дитини дошкільного віку має включати методи якісного аналізу і проходити у формі психолого-педагогічного моніторингу (спостереження, аналіз продуктів діяльності, ведення щоденника, проєктивні методики, метод експертних оцінок, шкала рейтингу базових характеристик здібностей дитини, опитувальники для батьків тощо).

Список використаних джерел

1. Діагностика здібностей дітей / І. М. Біла // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія розвитку дошкільника. – Вип 13. – К.: «Срібна хвиля», 2013. – С. 4-13.
2. Біла І. М. Здібності: дефініції та характеристики / І. М. Біла // Актуальні проблеми психології обдарованості та творчості: новітні розробки українських вчених: матеріали Міжнародної наукової конференції (12 червня 2014 р., м. Київ). – К., 2014. – С. 13-20.
3. Мелик-Пашаев А. А. Проявление одаренности как норма развития // Психологическая наука и образование, 2014. – № 4. – С. 15-21.
4. Теплов Б. М. Избранные труды / Б. М. Теплов. – В 2-х томах. – М.: Педагогика, 1985.

РОЗДІЛ IV. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ НА РОЗВИТОК ЦІННІСНОЇ СФЕРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ОЗНАКАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ

4.1. Вивчення ціннісних ставлень молодших школярів із ознаками інтелектуальної обдарованості

Вивчаючи ціннісні ставлення молодших школярів із ознаками інтелектуальної обдарованості, а також ціннісні настанови батьків, ми орієнтуємось передусім на поняття «цінності», запропоноване Н. І. Непомнящей. Це поняття авторка розглядає як системоутворювальний фактор, що детермінує розвиток особистості й усієї психіки людини. На її думку, цінність є узагальнюючим утворенням, що обумовлює конкретну мотивацію та її реалізацію. Це відрізняє цінність від таких понять, як цінності, спрямованість особистості, ціннісні орієнтації, які представляють суб'єктивний механізм управління людською поведінкою [1, с. 10].

Для вивчення особливостей впливу соціальних очікувань на формування цінностей молодших школярів із ознаками інтелектуальної обдарованості застосовувались такі методи дослідження: бесіда, анкетування, експертна оцінка, методика «Прогресивні матриці Равена» (варіант призначений для тестування молодших школярів), методика «Незакінчені речення» (авторська модифікація).

У дослідженні взяли участь 94 учні 2-3 класів, 16 із яких характеризуються високим інтелектуальним потенціалом, пізнавальною активністю й мотиваційною спрямованістю, а також їхні батьки. Дослідження проводилося на базі НВК «Всезнайко» (молодші школярі), ЗНВЗ I ступеня «ЛІКО-школа». Збір емпіричного матеріалу відбувався впродовж двох років на початку навчального року.

Реалізація мети дослідження здійснювалася за двома напрямками: 1) вивчення ціннісного ставлення учнів молодшого шкільного віку з ознаками інтелектуальної обдарованості; 2) визначення соціальних очікувань батьків щодо процесу розвитку дітей з ознаками інтелектуальної обдарованості.

Для досягнення мети було відібрано групу молодших школярів із ознаками інтелектуальної обдарованості. Для цього було використано

методику «Прогресивні матриці Равена» (Raven Progressive Matrices), призначену для визначення рівня розумового (інтелектуального) розвитку досліджуваних, віком від 4,5 до 9 років (варіант «Кольорові прогресивні матриці»).

Для реалізації першого напрямку дослідження нами була використана модифікована методика «Незакінчені речення». В її основу покладений класичний метод незавершених речень, розроблений Джоозефом М. Саксом у 1950 році.

Із метою реалізації другого напрямку нашого дослідження було проведено опитування щодо визначення впливу батьківських настанов на формування ціннісних ставлень молодших школярів.

За результатами анкетування батьків було виділено групи очікувань, що відображені в таблиці 4.1.1.

Таблиця 4.1.1.

Соціальні очікування батьків молодших школярів із ознаками інтелектуальної обдарованості

<i>Формування особистісних характеристик</i>	організованість, наполегливість, впевненість, цілеспрямованість, вміння робити вибір, самостійність, самодостатність
<i>Розвиток пізнавальних характеристик і властивостей</i>	цікавість, допитливість, уважність, широкий кругозір, рівень знань, який надасть можливість реалізуватися в житті
<i>Розвиток соціальних навичок</i>	соціальна сміливість, вміння адаптуватися в соціумі, розвинені комунікативні навички, адекватне ставлення до помилок в навчанні й спілкуванні
<i>Формування пізнавальної потреби</i>	інтерес і задоволення від здобуття знань та вміння ними користуватися у реальному житті, зацікавленість у

	навчання, формування або відновлення навчальної мотивації
<i>Реалізація інтелектуального потенціалу</i>	інтерес до творчих навчальних проєктів, включення в дослідницьку діяльність, участь в інтелектуальних змаганнях, фестивалях, турнірах, олімпіадах, конкурсах
<i>Гармонійний розвиток</i>	збалансований фізичний, емоційний та інтелектуальний розвиток, збереження фізичного і психічного здоров'я

Узагальнені результати дослідження дозволяють виокремити декілька типів батьківських ставлень до дитини із ознаками інтелектуальної обдарованості: 1) *відмова визнавати особливі здібності дитини;* 2) *орієнтація на розвиток здібностей винятково в обраній діяльності;* 3) *надмірна увага до розвитку розумових здібностей;* 4) *орієнтація на розвиток соціальних здібностей.*

Ціннісне ставлення референтних дорослих до розвитку інтелектуальних здібностей і моральних якостей молодших школярів із ознаками інтелектуальної обдарованості суттєвою мірою впливає і підкріплює їх прагнення здобувати нову інформацію, здійснювати пошукову діяльність, активно пізнавати світ, а також отримувати задоволення від можливості долати труднощі, розвиваючи власний інтелектуальний потенціал.

Список використаних джерел

1. Непомнящая Н. И. Ценностность как личностное основание: типы, диагностика, формирование / Н. И. Непомнящая. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО МОДЭК, 2000. – 176 с.
2. Нечаєва О. С. Умови розвитку потенційно обдарованих школярів / О. С. Нечаєва // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика. Збірник наукових праць. Випуск 2. – К.: Інститут обдарованої дитини АПН України, 2009. – С. 18-23.

РОЗДІЛ V. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПІДЛІТКІВ ІЗ ОЗНАКАМИ ОБРАЗОТВОРЧОЇ ОБДАРОВАНОСТІ

5.1. Психологічні особливості розвитку ціннісної сфери підлітків із ознаками образотворчої обдарованості

Вікові особливості ціннісної детермінації в підлітковому віці обумовлені дисинхронією розвитку обдарованої особистості – невідповідністю між високими творчими успіхами та несформованою здатністю до соціальної адаптації, між інтелектуальним розвитком і розвитком емоційної та вольової сфери, між усвідомленням високих технічних критеріїв образотворчої діяльності та недовершеними моторними навичками тощо.

Високі особисті стандарти, які складаються під впливом референтних осіб, водночас викликають болісне відчуття власної невідповідності цим вимогам і страх невиправдати очікувань оточення. Складне метафоричне мислення та підвищена емоційна чутливість формують світобачення юних художників та ціннісний вимір їхніх творчих задумів. Разом із тим, рівень оригінальності образотворчої діяльності залежить від внутрішньої емоційно-сміслової динаміки становлення образотворчо обдарованої особистості.

Підлітки з ознаками образотворчої обдарованості потребують ціннісної підтримки, яка має спрямовуватися на усвідомлення власного неповторного шляху розвитку, осмислення власної індивідуальності, інакшості, невідповідності стереотипам. Саме в підлітковому віці відбувається формування ставлення до образотворчої діяльності як до власного покликання шляхом поєднання особистісних та професійних мотивів у формі свідомої або спонтанної образотворчої діяльності.

5.2. Результати дослідження особистісних цінностей підлітків із ознаками образотворчої обдарованості

Дослідження ціннісної детермінації становлення образотворчої обдарованості в підлітковому віці здійснено на базі Київської дитячої академії мистецтв (КДАМ). Досліджувані – 42 учні образотворчого факультету – демонстрували ознаки образотворчої обдарованості, навчаючись у закладі ранньої професіоналізації, беручи участь у виставках та конкурсах. До методичного комплексу дослідження увійшли такі методики: методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації» ((Rokeach, 1973), адаптація російською, виконана у 1979 р. А. Гоштаутасом і В. О. Ядовим), методика

О. Б. Фанталової «Діагностика внутрішніх конфліктів» (О. Б. Фанталова, 1992), «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман (Janoff-Bulman, 1989; адаптація О. Кравцової). До аналізу також були залучені результати річного рейтингового оцінювання успішності з образотворчих дисциплін КДАМ.

Результати обстеження обдарованих учнів КДАМ за методиками М. Рокіча та О. Б. Фанталової демонструють переважання загальних екзистенційних цінностей свободи, творчості, пізнання, життєвої мудрості, любові, а також цінностей професійної самореалізації над цінностями, що переважають у пересічних підлітків на цьому віковому етапі.

Результати дослідження учнів 10-11 класів КДАМ за методикою Р. Янов-Бульман наведені у табл. 5.2.1.

Таблиця 5.2.1.

Середні показники образотворчо обдарованих підлітків за шкалою базових переконань Р. Янов-Бульман

№	Назва шкали	Середня	Медіана	Розмах	Мін.	Макс.
1	BW	3,36	3,5	4,5	1	5,5
2	BP	3,4	3,5	4,5	1	5,5
3	J	3,44	3,75	3,75	1	4,75
4	C	3,81	4	5	1	6
5	R	3,79	3,75	5	1	6
6	SW	3,4	3,75	4,25	1	5,25
7	SC	4,06	4,375	3,5	2,5	6
8	L	3,6	3,75	3,8	1,2	5

Найвищі бали отримано по шкалах самоконтролю та контрольованості світу. Також підлітки з ознаками обдарованості вірять у справедливість світу й водночас у випадковість життєвих подій. Таким чином, їм властиві потреби в безпечному життєвому просторі, осмисленості існування та цінності власного Я. Вони вважають, що світ доброзичливий і справедливий в ставленні до них, що вони мають право вибору, але так є не завжди. Переконання про ворожість і небезпечність світу та низьку цінність власного Я були виявлені в підлітків із високими показниками балу внутрішнього конфлікту. Отже, безпека є передумовою формування системи особистісних цінностей і водночас її важливим елементом.

Із метою виявлення груп чинників, що обумовлюють світогляд та систему особистісних цінностей підлітків із ознаками образотворчої обдарованості було застосовано факторний аналіз. Перший фактор відображає потребу образотворчо обдарованих підлітків у афіліації.

Актуальна для підлітків потреба в афіліації (спілкуванні, співпраці та дружбі) проявляється у прагненні бути в контакті заради самого процесу спілкування, усунення дискомфорту, пов'язаного із самотністю, що властива чутливим людям з високою тривожністю. Оскільки обдаровані підлітки часто перебувають у стані непевності, пов'язаної з творчими пошуками, самокритикою, то ця потреба у прийнятті може бути найважливішою на певному етапі дорослішання. Другий фактор відображає творчу спрямованість обдарованих особистостей. Найбільше факторне навантаження мають такі цінності: творчість, краса природи і мистецтва, раціоналізм, свобода, високі запити, активне діяльне життя, пізнання.

Результати емпіричного дослідження підтвердили вихідне припущення: для підлітків із ознаками образотворчої обдарованості найбільшу вагу мають цінності пізнання, саморозвитку і творчості. Вони відчують особливо гостру потребу в дружніх стосунках. Цінності самоствердження інколи стають на заваді реалізації потреби у прийнятті і щирому спілкуванні.

Внутрішні конфлікти в образотворчо обдарованих підлітків переважно зумовлюються фрустрацією потреби в дружніх стосунках та любові. Дефіцит близьких стосунків обумовлений специфікою творчої праці – усамітненої і наполегливої, та конкурентними стосунками у творчому середовищі: безперервним оцінюванням своїх досягнень у порівнянні з творчими успіхами інших юних художників, а також потребою в прийнятті та схваленні членами референтної групи, творчого навчального середовища – учнів та викладачів.

Список використаних джерел

1. Калитеевская Е. Р. Смысл, адаптация и самодетерминация у подростков / Калитеевская Е. Р., Леонтьев Д. А., Осин Е. Н., Бородкина И. И. // *Вопр. психол.* – 2007. – № 2. – С. 68-79.
2. Психодиагностика толерантности личности: практическое пособие. / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, Т. Ю. Прокофьева, О. А. Кравцова // Под ред. Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.
3. Фанталова Е. Б. Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта / Е. Б. Фанталова. – Самара: Издательский дом БАХРАХ-М, 2001. – 128 с.

РОЗДІЛ VI. ЕМОЦІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ІНТЕНЦІЇ ЯК ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ В РАННІЙ ЮНОСТІ

6.1. Емоції як індикатор цінності та особистісна цінність

Пошук предикторів видатних досягнень наприкінці ХХ століття привів дослідників до розуміння, що ні високі показники інтелектуальних здібностей у вигляді IQ, особливо виміряні на ранніх стадіях, ні високий рівень креативності, ні академічні успіхи та здатність до навчання, які використовувались як індикатори інтелектуальної обдарованості в традиційних діагностичних дослідженнях, не є надійними показниками прогнозу інтелектуальних досягнень високого рівня та мають мало спільного з успішністю у повсякденному житті. Це спонукало до пошуку нових підходів, розширення діапазону вимірюваних властивостей, що, в свою чергу, спричинило потужний сплеск досліджень афективної та ціннісно-сислової сфер особистості, в яких вбачалася висока прогностична цінність (М. Л. Смульсон, Е. Л. Носенко).

На початку 90-х років минулого сторіччя, після серії публікацій Дж. Майєра, П. Саловея, Д. Гоулмена та інших, популярності набуває ідея дослідження феномену емоційного інтелекту, якому приписують більшу роль, порівняно з IQ, у досягненні життєвого успіху як в академічній, так і в професійній діяльності людини [2].

Вивчаючи взаємозв'язки емоцій та особистості, Б. Г. Додонов розробив концепцію, в основі якої положення про двояку природу емоцій, які, окрім оцінювальної функції, що має лише службове значення, відіграють ще й роль самостійної цінності, тобто самі по собі мають особливу цінність для людини [1]. Положення про емоційну спрямованість як індивідуалізовану потребу в суб'єктивно значимих емоційно-цінних переживаннях, що є складником схильності людини до тієї чи іншої діяльності як її компонент, має особливе значення для нашого дослідження, оскільки дозволяє отримати більш ґрунтовне уявлення про психологічні механізми обдарованості.

6.2. Емпіричне дослідження зв'язку емоційної спрямованості та інтелектуальних інтенцій у ціннісній сфері старшокласників з ознаками обдарованості

Емпіричне дослідження будувалося на припущенні, що емоційна спрямованість, як ціннісна детермінанта становлення обдарованої особистості, повинна мати певні зв'язки з проявами інтенційності як спрямованості на реалізацію певної внутрішньо притаманної сутності, смислу, цінностей, прагнення до самоактуалізації. У ньому взяли участь 164 учні 9-11 класів (116 хлопців, 48 дівчат) Українського фізико-математичного

лицею Київського національного університету імені Тараса Шевченка, який спеціалізується на поглибленому вивченні дисциплін фізико-математичного циклу.

Для реалізації завдань дослідження була розроблена програма, до якої увійшли опитувальник Б. Г. Додонова для діагностування типу загальної емоційної спрямованості; тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва (адаптована версія тесту Джеймса Крамбо та Леонарда Махолика «Ціль у житті» (Purpose-in-LifeTest, PIL)); «Шкала екзистенції» А. Ленгле та К. Орглер; «Шкала базових переконань» Ронні Янов-Бульман (адаптація О. Кравцової); методика дослідження рівня самоактуалізації особистості САТ (опитувальник особистісних орієнтацій Е. Шострома (Personal Orientation Inventory – POI) в адаптації Л. Я. Гозмана, М. В. Кроз, М. В. Латинської).

Для аналізу отриманих результатів застосовувалися процедури кореляційного аналізу, факторного аналізу (метод головних компонент із ротацією факторів «varimax normalized»). Математична обробка даних здійснювалася за допомогою статистичного пакету SPSS 13.0.

За результатами аналізу взаємозв'язків типів загальної ЕС з шкалами САТ зафіксовано позитивний статистично достовірний кореляційний зв'язок праксичного та глоричного типів ЕС із загальним показником рівня самоактуалізації (СА), що свідчить про високий рівень цінності потреби в самоактуалізації своїх можливостей і здібностей для цих двох типів (див. табл. 6.2.1.).

Таблиця 6.2.1.

Значення коефіцієнтів кореляції типів загальної емоційної спрямованості зі шкалами САТ

	Ром	Ак	Пракс	Глор	Гед	Альтр	Гност	Пугн	Ком	Естет
ОРЧ										
ПДТР	-,235**		,168*					-,170*		
ЦО	-,181*	,157*								
ГН				,176*	-,193*					
СЗ	-,223**									
СП			,167*			,163*				
СПГ	-,166*									
СПР	-,233**		,177*	,172*				-,179*		
ПРЛ						-,205**				
СИ										
АГР	-,287**			,157*						
КО						,217**		-,157*		
ПП										
КРЕ	-,182*	,238**	,211**	,173*			-,163*			
СА	-,239**		,198*	,163*						

Примітка: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

Праксичний та глоричний типи ЕС входять до трійки провідних при ранжуванні, що при поєднанні з орієнтацією на самоактуалізацію дозволяє припустити, що саме поєднання праксичних та глоричних емоцій створюють підґрунтя для запуску самореалізаційних процесів, а отже, і детермінують процес становлення обдарованої особистості.

Зафіксовано також позитивний статистично достовірний кореляційний зв'язок праксичного типу ЕС з шкалами «Креативність» (КРЕ), «Спонтанність» (СП), «Самоприйняття» (СПР) та «Підтримка» (ПДТР). Тобто, у представників праксичного типу ЕС високі показники рівня самоактуалізації поєднуються з інтернальним локусом контролю, високим рівнем креативності, спонтанності, самоприйняття.

Позитивний статистично достовірний кореляційний зв'язок у *глоричного* типу ЕС виявлено зі шкалами «Гнучкість» (ГН) «Самоприйняття» (СПР), «Агресивність» (АГР) та «Креативність» (КРЕ). Тобто, у представників глоричного типу ЕС високі показники рівня самоактуалізації поєднуються з високим рівнем гнучкості, самоприйняття, креативності та агресивності.

У результаті проведеного дослідження було встановлено, що ядро структури емоційної спрямованості старшокласників із ознаками інтелектуальної обдарованості складають комунікативні, праксичні та глоричні емоції, що свідчить про домінування цінності емоційних переживань, пов'язаних із задоволенням потреби у спілкуванні, продуктивній діяльності та прагненні слави, визнання, самоствердження.

Негативна кореляція комунікативного типу ЕС із праксичною та гностичною емоційною спрямованістю та відсутність зв'язків із проявами самоактуалізації дозволяє зробити припущення про те, що домінування комунікативної емоційної спрямованості у ранній юності є проявом вікових особливостей.

Позитивний статистично достовірний зв'язок праксичного та глоричного типів ЕС із високим рівнем самоактуалізації, креативності, самоприйняття дозволяє припустити, що саме це поєднання створює підґрунтя для запуску самореалізаційних процесів і є одним із важливих чинників становлення обдарованої особистості.

Список використаних джерел

1. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. – М., 1978. – 272 с.
2. Носенко Е. Л. Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості: підручник / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 261 с.
3. Смутьсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту: Монографія / М. Л. Смутьсон. – К.: Нора-Друк, 2003. – 298 с.

Розділ VII. ПОТРЕБОВО-ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ МУЗИЧНО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

7.1. Теоретичні засади і методика дослідження

Становлення обдарованої особистості – тривалий і полідетермінований процес. Психобіографічні дослідження О. І. Кульчицької, В. О. Моляко, О. Л. Музики засвідчують, що значний вплив на розвиток екстраординарних здібностей мають стосунки, які складаються з батьками, вчителями, ровесниками та іншими референтними особами [1]. На важливості соціального контексту розвитку обдарованості, і музичної зокрема, наголошують у працях ряду дослідників.

Для вивчення особливостей потребово-ціннісної детермінації було проведено дослідження студентів з ознаками музичної обдарованості, які навчаються в Інституті мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка за спеціальністю «Музичне мистецтво». Критерієм обдарованості були реальні досягнення у музичній творчості, об'єктивним підтвердженням яких, зокрема, стали перемоги в національних фестивалях і конкурсах.

В основу емпіричного дослідження було покладено спостереження та біографічний метод. Для збору інформації про вплив інших людей на розвиток музичних здібностей досліджуваних був розроблений опитувальник референтного впливу на розвиток музичної обдарованості, що містив перелік можливих значимих осіб. Досліджуваним пропонувалося оцінити вплив референтних осіб на розвиток власних музичних здібностей і вказати свій вік, коли референтний вплив був максимальним. Після опитування студентам пропонувалося написати біографічне есе за заданою структурою. В її основу було покладено план біографічного інтерв'ю для виявлення особливостей потребово-ціннісної сфери обдарованої особистості, розроблений О.Л. Музикою. Автором було виокремлено сім провідних потреб: у визнанні, у пізнанні, у розвитку здібностей, у творчості, в суб'єктності, у самоідентичності, у сенсі життя [2; 3]. Кожна з них була операціоналізована в орієнтовних питаннях плану есе.

7.2. Структура референтності осіб з ознаками музичної обдарованості

За результатами дослідження відповідно до рівня референтності виокремлено п'ять груп референтних осіб: батьки і родичі; музичні педагоги; друзі й референтні однокласники; відомі люди та віртуальні референтні особи; шкільні вчителі та однокласники (рис. 7.2.1.).

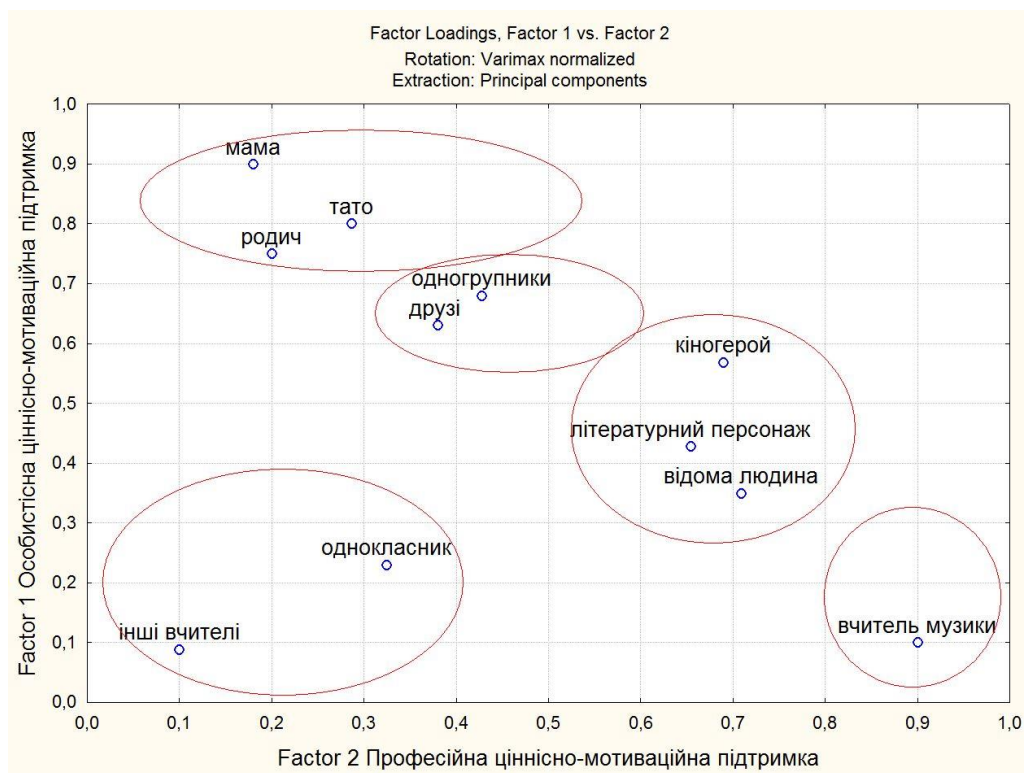

Рис. 7.2.1. Результати факторного аналізу референтного впливу на розвиток музичної обдарованості

У результаті аналізу було виявлено два типи референтності: 1) референтність, що спрямована на особистісну ціннісно-мотиваційну підтримку, яка забезпечується стосунками з батьками та родичами; 2) референтність, в основі якої лежить професійна оцінка вмінь і можливостей розвитку, що отримується в стосунках із музичними педагогами.

Об'єднує ці два типи референтності емоційно-ціннісне ставлення до музики, що породжує відчуття спільності, єдності з іншими у переживанні краси і гармонії, та є важливим складником потребово-ціннісної детермінації становлення музично обдарованої особистості.

Проведений аналіз результатів емпіричного дослідження дозволив виявити зміни у структурі референтності осіб з ознаками обдарованості залежно від віку (рис. 7.2.2.).

Із віком відбувається не лише розвиток референтних стосунків, але й змінюється їх зміст та характер впливу:

- на *ранніх етапах* становлення музично обдарованої особистості (дошкільний вік) переважає орієнтація на емоційну підтримку референтних осіб із найближчого контактного оточення (сім'я);
- у *молодшому шкільному віці* розширюється коло референтних осіб: окрім членів сім'ї, референтність яких залишається високою, значимими стають

стосунки зі шкільними вчителями та музичними педагогами;

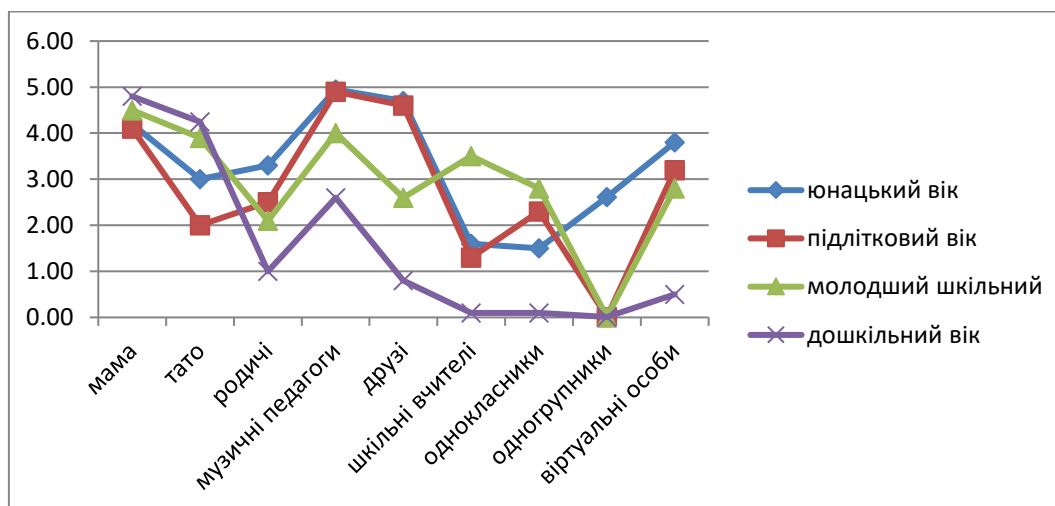

Рис.7.2.2. Зміни в структурі референтності осіб з ознаками обдарованості залежно від віку

- у підлітковому віці спостерігаються значні зміни у структурі референтності: на перший план виходять стосунки з друзями та музичними педагогами, натомість вплив шкільних учителів істотно зменшується;
- в юнацькому віці зберігається високий рівень референтності друзів та музичних педагогів, зростає референтний вплив одноклассників, більшої ваги набувають віртуальні референтні особи – видатні композитори та виконавці, що пов’язано з навчально-професійною діяльністю.

На всіх етапах становлення музично обдарованої особистості особлива роль належить музичним педагогам, які стають джерелом стандартів музичної творчості та виконавської майстерності, а референтні стосунки з ними – простором для задоволення потреб в оцінці та визнанні досягнень.

Список використаних джерел

1. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
2. Музика О. Л. Взаємодія потреб і здібностей у розвитку творчо обдарованої особистості / Олександр Музика // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. XII: Психологія творчості. – Випуск 20. – К.: Видавництво «Фенікс», 2014. – С. 213-228.
3. Музика О. Л. Екзистенційні потреби і розвиток обдарованої особистості / Музика О. Л. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. – Випуск 10. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – С. 63-77.

РОЗДІЛ VIII. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ МУЗИЧНО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

8.1. Психологічний аналіз цінностей музично обдарованої особистості

Як зазначають С.Д. Максименко, В.В. Клименко, А.В. Толстоухов, становлення особистості вже з початкових етапів цього процесу відбувається шляхом розгортання потенцій людини на континуумі «чутливість – творчість»: «... перетворення чутливості на творчість – це актуалізація природної потенції людини...» [1, с. 46]. Використання генетико-моделювального методу дозволяє досліджувати особистість як цілісність, що саморозвивається. С. Д. Максименко доводить безперервність існування й розвитку особи й виокремлює особистісний характер людської психіки та її становлення.

Дослідження музично обдарованої особистості починалися з вивчення окремих музичних здібностей. Але музична обдарованість, на думку Б. М. Теплова, як складна структура, залежить не тільки від поєднання загальних і спеціальних здібностей, але й від якісної своєрідності цього комплексу [3].

Н. С. Лейтес у фундаментальному дослідженні обдарованості дітей і підлітків наводить ряд яскравих прикладів ціннісних впливів референтного оточення на становлення особистості музиканта. Дослідник пише: «Один із «колишніх» яскравих вундеркіндів, віолончеліст Даниїл Шафран відмітив, що, на його думку, ранній прояв обдарованості свідчить, насамперед, про те, в яких умовах виховувалася дитина, яке середовище її оточувало [9, с. 308]. Цитуючи Г. М. Ципіна, Н. С. Лейтес наводить висловлювання Д. Шафрана: «У мене, наприклад, батьки були музикантами, і немає нічого дивного, що вони рано долучили мене до мистецтва... Цей фактор дуже важливий – середовище, оточення, вплив сім'ї і близьких» [2, с. 308-309].

Спираючись на дані, отримані R. Pratt, Н.С. Лейтес пише: «У всякому разі статистика свідчить про те, що в сім'ї, де музикальні обоє батьків,

імовірність появи музично обдарованої дитини складає 84-86%, а немусичної – 1-2%; у сім'ї, де музикальний лише один із батьків, ймовірність появи музично обдарованої дитини складає 59%, а немусичної – 26-36%; нарешті, якщо обидва немусикальні, то в них у 25-30% випадків є шанс стати батьками музично обдарованої й у 59-62% – немусичної дитини» [2, с. 309].

8.2. Емпіричне дослідження цінностей студентів із ознаками музичної обдарованості

В емпіричному дослідженні взяли участь студенти 2-3 курсів факультету мистецтв імені Анатолія Авдієвського НПУ імені М.П. Драгоманова – 57 осіб.

Дослідження цінностей студентів із ознаками музичної обдарованості проводилося із застосуванням інтерв'ю та опитувальника Ш. Шварца.

За допомогою інтерв'ю було опитано співаків, диригентів та студентів і виявлено цінності, які є спільними для музично обдарованих людей (рис. 8.2.1.).

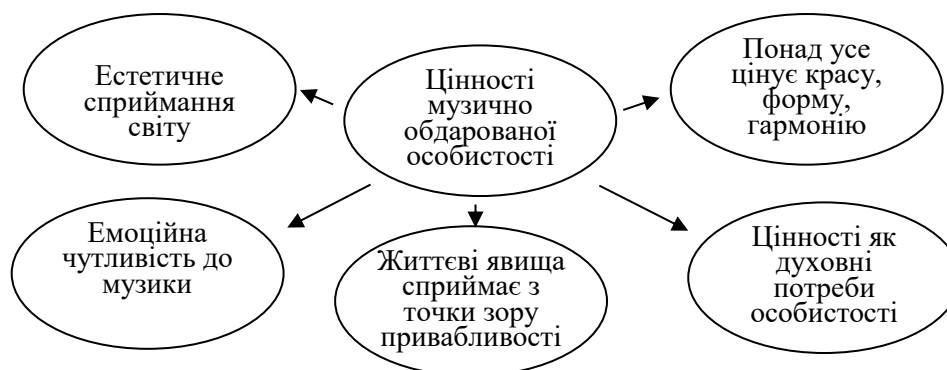

Рис. 8.2.1. Особливості цінностей музично обдарованої особистості

Майже всі досліджувані пов'язували музичну діяльність із сенсом їхнього життя й можливістю розкрити свої внутрішні переживання за допомогою музики. Ще однією спільною темою було важливе значення тих цінностей, які формувалися в сім'ї у взаємодії з найближчими родичами. Окрема група ціннісних впливів пов'язана з педагогами, які значною мірою визначають не лише оволодіння музичною діяльністю, а й вибір професії.

Для кращого розуміння структури цінностей студентів із ознаками музичної обдарованості був проведений факторний аналіз отриманих даних.

Провідними факторами виявилися «самодостатність» і «свобода». Самодостатність як провідний фактор пояснює ціннісну автономність осіб з ознаками музичної обдарованості, їхню орієнтацію на особистісні цінності як внутрішні критерії для прийняття важливих рішень. Цінності свободи (15,88 %) для осіб з ознаками обдарованості пов'язані з їхньою творчою спрямованістю, а, отже, й намаганнями долати стереотипи, усталені прийоми інтерпретації музичних творів. Фактор «прагнення стабільності» (14,52 %), очевидно, орієнтований на збереження ціннісної самоідентичності в ситуації постійного розвитку й особистісних змін. А «самоцінність» (12,02 %) і є вираженням цієї ідентичності, окремі частини якої, зокрема музичні здібності, музичне чуття і музичні переживання, сприймаються як цінності, які дозволяють досягати вагомих результатів, а відтак мають бути збережені та примножені. Прагнення до досконалості, навіть перфекціонізм, притаманні особам із ознаками обдарованості як їх неодмінні атрибути. Зпоміж менш значимих факторів можна виділити «соціальне схвалення», яке відображає притаманну обдарованим людям потребу у визнанні. «Благополуччя» і «захищеність» можна розглядати як неспецифічні цінності, які притаманні не лише студентам із ознаками музичної обдарованості, а всім студентам, відображаючи певні базові потреби і вікові тенденції розвитку.

Список використаних джерел

1. Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 152 с.
2. Психология одаренности детей и подростков / Под ред. Н. С. Лейтеса. – М.: Академия, 1996. – 416 с.
3. Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей / Б.М. Теплов // Избранные труды. – В 2-х т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1985. – С. 42-222.

Розділ ІХ. ЦІННІСНА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНИХ ЗДІБНОСТЕЙ

9.1. Ціннісна взаємодія і самооцінка професійних здібностей лікарів

Особливості структури професійних здібностей лікарів. Структура професійних здібностей, як зазначає К. К. Платонов, складається з професійно важливих якостей як «властивостей особистості, сукупність яких є потенційними або актуальними здібностями до певної діяльності...» [3, с. 106]. Для медичних спеціальностей структура професійних здібностей включає діагностичні, лікувально-тактичні, операційно-технічні, профілактичні уміння [2] та індивідуально-особистісні професійно значимі якості [4].

Ми розглядаємо самооцінку професійних здібностей у двох її видах, що відрізняються за ступенем загальності та регуляційного потенціалу:

- *диференційно-особистісна* (рефлексія та зіставлення окремих когнітивно-операційних (уміння) й індивідуально-особистісних якостей лікаря);
- *інтегрально-особистісна* (результат осмислення й узагальнення окремих етапів професійного розвитку, який виражається у ставленні до себе як до професіонала).

У процесі розвитку професійних здібностей їх самооцінка здійснюється спочатку на основі зовнішніх критеріїв (стандарти діяльності, медична деонтологія тощо), які поступово змінюються внутрішніми особистісно-ціннісними критеріями.

За результатами проведеного нами дослідження лікарів з високими показниками професійних здібностей, які мають значний стаж роботи, а також молодих лікарів з ознаками обдарованості, було виявлено ціннісні конструкти, що складають загальну структуру професійних здібностей лікаря: уважність, словесно-логічна довготривала пам'ять, аналітичні здібності, майстерність при виконанні різних лікарських процедур, швидкість реакцій, психоемоційна стабільність та здатність переносити значні фізичні навантаження, комунікативні здібності, ерудованість, критичність до чужої думки та здатність складати власну, цілеспрямованість, висока компетентність, вміння передавати знання, безперервне професійне самовдосконалення, зваженість у прийнятті рішень, «стояти» на наукових засадах медицини, новаторство (спрямованість на застосування інноваційних методів), самовладання і професійний спокій в гострій ситуації, здатність надавати моральну підтримку.

Індивідуальна система професійно важливих якостей лікаря значною мірою є результатом взаємодії з референтними особами, чиї професійні та

особистісні цінності бралися за взірці. Аналіз структури референтних стосунків лікарів-професіоналів засвідчив, що значимі для них особи, – це здебільшого ті лікарі-практики, які розвивали їхні професійні здібності на різних етапах професійного становлення, і яких серед лікарів прийнято називати вчителями професії, а також окремі колеги та викладачі (від 70 %). Родина й друзі поза професією складають нечисленну групу, а їхній вплив на професійне становлення опосередкований впливом на особистісний розвиток, тобто становленням індивідуально-особистісних якостей, які у процесі професіоналізації трансформувались у професійно важливі якості.

9.2. Ціннісна взаємодія і самооцінка здібностей майбутніх лікарів

Місце професійних здібностей у структурі самооцінних конструктів студентів. Самооцінка професійних здібностей студентів представлена двома групами суб'єктивних уявлень: 1) про когнітивно-операційні складники здібностей (професійні уміння, дії, операції); 2) про референтно-ціннісні показники здібностей (референтних осіб як носіїв соціальних цінностей і джерела соціальної валідизації та особистісні якості як результат інтеграції професійно важливих якостей в загальну структуру особистості).

Дослідження самооцінки професійних здібностей студентів ми здійснювали із використанням адаптованої до наших завдань методики вивчення динаміки здібностей (О. Л. Музика, 2006) [1]. У дослідженні брали участь студенти I-VI курсів Національного медичного університету імені О. О. Богомольця, які навчаються за програмою підготовки «Лікарська справа».

У результаті аналізу отриманих даних виявлено, що у загальній структурі самооцінки здібностей студентів кількість професійних конструктів залежить від етапу навчально-професійної діяльності (див. рис. 9.2.1.).

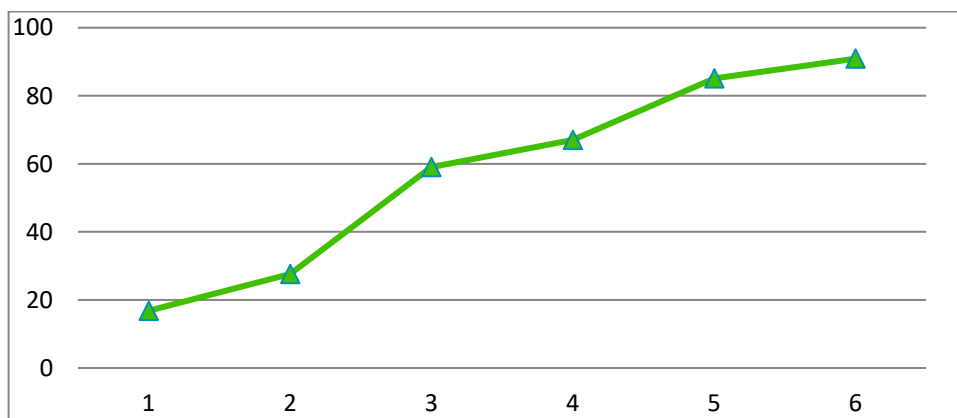

Рис. 9.2.1. Відсоток професійних здібностей у загальній структурі самооцінних конструктів студентів залежно від курсу навчання

При цьому у студентів зростає диференційованість самооцінки професійних здібностей (як когнітивно-операційних, так і особистісно-ціннісних складників) залежно від року навчання. Встановлено, що диференційованість компонентів професійної самооцінки майбутніх лікарів також пов'язана з їх навчальною успішністю на всіх етапах навчально-професійної діяльності та наявністю досвіду роботи. Рівень професійної самооцінки пов'язаний з навчальною успішністю. Виявлено, що юнаки в середньому виділяють меншу кількість умінь ($\bar{x} = 7,44$) та особистісних якостей ($\bar{x} = 11,33$) у структурі професійних здібностей, ніж юнки: професійні уміння ($\bar{x} = 8,12$), особистісні якості ($\bar{x} = 13,12$).

Отже, становлення і розвиток професійних здібностей на всіх етапах професіогенезу особистості зумовлюється ціннісним досвідом взаємодії з референтними особами у сфері професійної діяльності. Одним з найважливіших механізмів професійного саморозвитку є самооцінка, яка розглядається як компонент самосвідомості, що виникає в результаті зіставлення людиною власних професійних якостей з соціальними вимогами і особистими стандартами. В особистісно-ціннісній взаємодії з референтними фахівцями відбувається усвідомлення складників професійних здібностей (когнітивно-операційних та особистісно-професійних якостей), а їх включення у процес самооцінювання зумовлює ціннісну інтеграцію професійно важливих якостей у загальну структуру особистості.

Список використаних джерел

1. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
2. Корнеева Л. Н. Основные закономерности развития личности профессионала / Л. Н. Корнеева // Психологические основы профессиональной деятельности / сост. и общ. ред. В. А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ; Логос, 2007. – С. 528-535.
3. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий / К. К. Платонов. – М.: Высш. шк., 1984. – 174 с.
4. Філоненко М. М. Психологія особистісного становлення майбутнього лікаря / М. М. Філоненко. – К.: Центр учбової літератури, 2015. – 332 с.

ВИСНОВКИ

Дослідження психологічних механізмів ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості дозволили розробити концепцію ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості і виявити ряд закономірностей:

- 1) типологічна своєрідність обдарованої особистості формується в процесі задоволення її базових потреб (*соціальних, когнітивно-творчих, екзистенційних*) і закріплюється в особистісних цінностях;
- 2) ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості – двостадійний процес, що складається з ситуаційно-ціннісної детермінації (стадія становлення) та особистісно-ціннісної саморегуляції (стадія саморозвитку);
- 3) ситуаційно-ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості здійснюється в процесі особистісно-ціннісної взаємодії з референтними особами;
- 4) ціннісний саморозвиток обдарованої особистості регулюється суб'єктними цінностями й складається з ряду етапів: 1) ціннісне наслідування референтних осіб і розвиток здібностей у старшому дошкільному й молодшому шкільному віці; 2) накопичення ціннісного досвіду у взаємодії з широким колом референтних осіб у підлітковому віці; 3) ціннісне самовизначення, що ґрунтується на високій самооцінці у просторі власних оцінних конструктів, – у юнацькому віці; 4) ціннісна самобутність дорослих обдарованих людей, що ґрунтується на ціннісній автономності й проявляється в певних типах життєвої активності.

У результаті аналізу теоретико-методологічних підходів до проблеми ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості виокремлено дві стадії в генезі обдарованої особистості: становлення і розвиток. Поняття «становлення» застосовується для опису того часового проміжку, на якому суб'єкт набуває всіх основних ознак обдарованості і постає як окремий представник психологічного типу – обдарована особистість. Розвиток як процес кількісних, якісних та структурних змін розглядається у межах типологічних ознак обдарованої особистості, якими є: 1) найвищий рівень розвитку здібностей і, відповідно, найвищі (абсолютні, чи у порівнянні з

віковими нормами) досягнення в певній галузі діяльності; 2) ціннісне ставлення людини до власних здібностей як до основи особистісної ідентичності; 3) спрямованість на саморозвиток; 4) творча спрямованість особистості; 5) внутрішня (суб'єктно-ціннісна) саморегуляція.

Виокремлено провідний психологічний механізм, із допомогою якого здійснюється ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості. Це *особистісно-ціннісна взаємодія* – форма референтних зв'язків, у результаті яких відбувається реципрокний взаємовплив і соціальна валідизація, ціннісний обмін і взаємна ціннісна підтримка особистісних цінностей суб'єктів та здійснюється становлення й ціннісний розвиток обдарованої особистості.

Потребова сфера обдарованої людини, її особливості і динаміка є підґрунтям для виникнення специфічних для цього типу особистості цінностей, які, зрештою, і стають внутрішніми психологічними регуляторами особистісного саморозвитку. *Особистісні цінності* розглядаються як сформовані в процесі вирішення життєвих завдань і закріплені в ціннісному досвіді людини уявлення про власні інструментальні можливості (діяльнісні цінності) та етичні межі (моральнісні цінності) задоволення базових особистісних потреб.

Результати аналізу даних емпіричного дослідження дозволили сформулювати наведені нижче положення.

1. Встановлено, що ціннісна детермінація, яка здійснюється в результаті особистісно-ціннісної взаємодії, відображається у структурі ціннісної свідомості обдарованої особистості, а саме на присутності в ній суб'єктних цінностей – високозначимих взаємопов'язаних моральнісних і діяльнісних ціннісних конструктів, які відіграють ключову роль у регуляції діяльності й саморозвитку.
2. Підтверджено змістові зв'язки суб'єктних цінностей обдарованої особистості з цінностями референтних осіб. Показано, що ціннісна унікальність обдарованої особистості визначається її вибірковістю щодо референтних впливів та унікальністю власного ціннісного досвіду.
3. Показано, що на стадії становлення особистісно-ціннісна взаємодія обдарованої особистості з референтними особами носить скеровувальний і підтримувальний характер. Вона сприяє формуванню ціннісного

ставлення до сфери діяльності, в якій дитина починає розвивати власні здібності, задовольняючи потребу у визнанні та когнітивно-творчі потреби. У процесі дальшого розвитку обдарованої особистості змістом особистісно-ціннісної взаємодії стає формування та підтримка особистісних цінностей, пов'язаних із саморозвитком здібностей у контексті задоволення екзистенційних потреб.

4. Біографічні дослідження показали, що в ціннісному розвитку обдарованої особистості можна виокремити ряд етапів: 1) ціннісне наслідування референтних осіб у старшому дошкільному і молодшому шкільному віці; 2) накопичення ціннісного досвіду у взаємодії з широким колом референтних осіб; 3) ціннісне самовизначення – досить тривалий у часі процес, індикатором якого є висока (найвища) самооцінка у просторі власних оцінних конструктів; 4) ціннісна самобутність, яка реалізується з допомогою суб'єктних цінностей і характеризується високою самооцінкою та ціннісною автономністю.
5. Обґрунтовано, що присутність віртуальних референтних осіб у структурі референтності обдарованих людей можна розглядати як показник орієнтації на загальнолюдські, духовні цінності. Віртуальна референтність спрямована на соціальну валідизацію ціннісного ставлення обдарованої особистості до власних здібностей (у широкому розумінні, як особистісних властивостей), ціннісну підтримку їх розвитку й удосконалення впродовж життя. Особистісні цінності обдарованої особистості вирізняються високими стандартами, внутрішньою детермінованістю, дієвістю та спрямованістю на саморозвиток.
6. Розкрито особливу роль взаємозв'язку екстраординарних досягнень та особистісних цінностей, що свідчить про важливу роль останніх в регуляції життєдіяльності обдарованої особистості. Виділено шість типів життєвої активності, що внутрішньо пов'язані з орієнтацією на конкретні особистісні цінності і можуть розглядатися в контексті ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості:
  - емоційно насичений спосіб життя передбачає орієнтацію на цінності нових яскравих вражень, емоційного комфорту, приємного спілкування, популярності. Одночасно знижується цінність наполегливої планомірної роботи, напружених внутрішніх пошуків;

- орієнтований на комфорт спосіб життя також не передбачає долання зовнішніх та внутрішніх труднощів, максимальної мобілізації власних сил для розвитку. Провідні цінності – матеріальні статки, соціальні зв'язки, зручні оточення та види занять;
  - різноспрямований спосіб життя відрізняється відсутністю чітко визначеного вектора життєдіяльності. Цінності можуть декларуватися дуже різні, але вони не є системотвірними для особистості. Цей спосіб життя може бути етапом у розвитку особистості, коли вона ще не знайшла себе;
  - утилітарний спосіб життя передбачає раціональне використання власних життєвих ресурсів задля досягнення максимальної адаптивності. Економія зусиль та орієнтація на перевірені рішення найбільше заважають прояву обдарованості представника цього типу;
  - представники орієнтованого на роботу способу життя переважну частину зусиль спрямовують на продуктивну діяльність, яка є основним джерелом задоволення. На першому плані знаходяться цінності роботи, досягнень, продуктивності, самореалізації та саморозвитку. Багато представників цього типу високо цінують творчість та пізнання;
  - сфокусований на змісті діяльності спосіб життя передбачає спрямування переважної частини життєвої енергії та часу в професійну діяльність, яка водночас є основним життєвим захопленням. Наперед виходять цінності пізнання, створення чогось нового, розвитку та саморозвитку.
7. Розроблено модель розвитку здібностей дітей дошкільного віку, яка враховує вікові закономірності та передбачає супровід і психологічну підтримку. Модель, що включає мотиваційні, ціннісні, когнітивні та операційні компоненти, відображає динамічну, інтегративну природу здібностей, їх багатомірність та враховує базис здібностей – фізіологічні і психічні властивості. Процедура ідентифікації здібностей включає методи якісного аналізу і проходить у формі психолого-педагогічного моніторингу (спостереження, аналіз продуктів діяльності, ведення щоденника, проєктивні методики, метод експертних оцінок, шкала рейтингу базових характеристик здібностей дитини, опитувальники для

батьків тощо).

8. Ціннісне ставлення референтних дорослих до розвитку інтелектуальних здібностей і моральних якостей молодших школярів із ознаками інтелектуальної обдарованості суттєво впливає на їх прагнення здобувати нову інформацію, здійснювати пошукову діяльність, активно пізнавати світ, а також отримувати задоволення від можливості долати труднощі, розвиваючи власний інтелектуальний потенціал. Виокремлено декілька типів батьківських ставлень: відмова визнавати особливі здібності дитини, орієнтація на розвиток здібностей винятково в обраній діяльності, надмірна увага до розвитку розумових здібностей, орієнтація на розвиток соціальних здібностей.
9. Встановлено, що ядро структури емоційної спрямованості старшокласників із ознаками інтелектуальної обдарованості складають комунікативні, практичні та глоричні емоційні переживання. Позитивний статистично достовірний зв'язок практичного та глоричного типів ЕС із високим рівнем самоактуалізації, креативності, самоприйняття дозволяє припустити, що саме це поєднання створює підґрунтя для запуску самореалізаційних процесів і є одним із важливих чинників становлення обдарованої особистості.
10. На основі досліджень музично обдарованої особистості встановлено, що важливу роль у процесі ціннісної детермінації відіграють стосунки зі значимими людьми. З віком відбувається розвиток референтних стосунків, змінюється їх зміст та характер впливу:
  - на ранніх етапах становлення музично обдарованої особистості (дошкільний вік) переважає орієнтація на емоційну підтримку референтних осіб із найближчого контактного оточення (сім'я);
  - у молодшому шкільному віці розширюється коло референтних осіб: окрім членів сім'ї, референтність яких залишається високою, значимими стають стосунки зі шкільними вчителями та музичними педагогами;
  - у підлітковому віці спостерігаються значні зміни у структурі референтності: на перший план виходять стосунки з друзями та музичними педагогами, натомість вплив шкільних учителів істотно зменшується;

- в юнацькому віці зберігається високий рівень референтності друзів та музичних педагогів, зростає референтний вплив одногрупників, більшої ваги набувають віртуальні референтні особи – видатні композитори та виконавці, що пов'язано з навчально-професійною діяльністю.

На всіх етапах становлення музично обдарованої особистості особлива роль належить музичним педагогам, які стають джерелом стандартів музичної творчості та виконавської майстерності, а референтні стосунки з ними – простором для задоволення потреб в оцінці та визнанні досягнень.

11. Встановлено, що розвиток професійних здібностей на всіх етапах професіогенезу особистості зумовлюється ціннісним досвідом взаємодії з референтними особами у сфері професійної діяльності. Одним із найважливіших механізмів професійного саморозвитку є самооцінка, яка розглядається як компонент самосвідомості, що виникає в результаті зіставлення людиною власних професійних якостей з соціальними вимогами і особистими стандартами. В особистісно-ціннісній взаємодії з референтними фахівцями відбувається усвідомлення складників професійних здібностей (когнітивно-операційних та особистісно-професійних якостей), а їх включення у процес самооцінювання зумовлює ціннісну інтеграцію професійно важливих якостей у загальну структуру особистості.